БИБЛИОТЕКА
РЕСПУБЛИКИ ТЫВА
ИМ. А.С.ПУШКИНА

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 101 (17049)

2005 чылдың сентябрь 10, суббота

Номерни парлалгаже дужааганы:
график езугаар – 21.00,
херек кырында – 23.00
Садар өртээ – 4 рубль.

ЮБИЛЕЙИҢ-БИЛЕ, ТУРАН!

Туран хоорайның хүндүлүг чурттакчылары!

Орденниг Бии-Хем кожуунуң төвү— төрээн хоорайыңарның 120 чылы-биле чүректиң ханызындан изиг байыр чедириишкинин хүлээп ап көрүңер.

Бир дугаар орус чон чурттакчылыг Туран, шалыпкын хөгжүлдени ап, удавайн ол, Тыванын культурлуг болгаш политиктиг амыдыралының төвү болу берген. 1908 чылда маңаа эрге-чагырга чериниң болгаш туранчыларның боттарының күжү-биле республикага баштайгы школа ажыттынган. А ТАР-ның тургустунганының соон дарый, хоорайга аныяк республиканың чазаа тургустунган.

Ооң-биле кады Бии-Хем кожуунуң төвү республиканың дириг музейи болуп, бөгүн база Тыванын амыдыралында чугула черни ээлеп турар: бодунуң кайгамчык төөгүлүг салым-чолунуң ачызында ол орус болгаш тыва ийи культураның белдири бооп турар – националдарны болгаш шажыннарны хүлээп көөрүнүң амгы үеге чүүлдеш үлегер-чижээ-дир.

Туранның овур-хевири база өскерилген: крышалары чок ыяш бичежек бажыңнарлыг кудумчулар шагда-ла солуттунуп, чаарттынган: ол ам чурттакчыларга таарымчалыг, ногаан үнүштер-биле шыптынган хүннүг хоорай болган. Мында ыяш ажылдап кылыр, энергетика, тудуг, аъш-чем, көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелери бар. Ленин орденниг «Кызыл тараачын» коллективтиг ажыл-агый, арга-арыг ажыл-агыйы, ыяш пунктузу, хлеб заводу болгаш өске-даа бүдүрүлгелер чедиишкиннерлиг ажылдап турар. Туранда кайгамчык школалар, уруглар садтары, культура бажыңнары, эмнелгелер, музейлер бар.

Бо бүгү – хүндүлүг туранчылар, силерниң ачы-хавыяңар-дыр. Мындыг чараш, тура-соруктуг кижилер чурттап, ажылдап турар хоорайның келир үези улуг дээрзинге идегээр мен.

Эргим өңнүктер, силерге ажыл-ижиңерге чедиишкиннерни, аас-кежикти болгаш чаагай чорукту, а хоорайыңарга – хөй чылдарда хөгжүлдени база чечектелиишкинни күзедим.

Юбилейиң-биле, Туран! Чаарттынып, ам-даа хөгжү-ле!

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.ООРЖАК.

Бедик шаңналдар–биле

Тыва Республиканың күрүне шаңналдары-биле шаңнаарының дугайында Тыва Республиканың Чазак Даргазының **ЧАРЛЫЫ**

Хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш база Туран хоорайның тургустунганының 120 чыл ою-биле холбаштыр

«Тыва Республиканың «Шылгараңгай күш-ажыл дээш» медалы-биле

«Востокресурс» КХН-ниң чиңгине директору **Дмитрий Юрьевич ШЕЛЕХОВТУ** шаңнаар.

«Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты

Бии-Хем кожуун чагыргазының «Тепловик» МУБ-туң газ-электри каңнакчызы **Александр Анатольевич НОГОВИЦИНГЕ;**

Туранның электри-харылзаа белдириниң ээлчег техниги **Сергей Васильевич СОБОЛЕВКЕ** тыпсыр.

«Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты Бии-Хем кожуунуң культура килдизиниң культура-чырыдыышкын ажылының талазы-биле килдистиң эргелекчизи **Лариса Маадыевна ШЕРИНАГА** тыпсыр.

Тыва Республиканың Чазак Даргазының Хүндүлел бижии-биле

Бии-Хем кожуунуң чурттакчы чонну ажылга хаара тудар күрүне албан чери төптүң директору **Мира Тадар-ооловна ОНДАРНЫ;**

Бии-Хем кожуунуң төп эмнелгезиниң гинекология салбырының медицина сестразы **Ольга Николаевна ЕМАШЕВАНЫ;**

Шивилигниң долу эвес ортумак школазының директору **Людмила Семдер-ооловна ООРЖАКТЫ;**

Бии-Хем кожуунуң Төлээлекчилер Хуралының даргазы **Сергей Кыргысович ХӨЛЧҮКПАНЫ;**

Туранның арга-арыг ажыл-агыйының кол лесниги **Андрей Николаевич ГРИБАЧЕВТИ;**

«Тываэнерго» ААН-ниң Бии-Хем участогунуң электри монтеру **Николай Александрович ТРОНИННИ** шаңнаар.

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.ООРЖАК.

Кызыл хоорай.
2005 чылдың сентябрь 7.
№208.

Тус чер бот-башкарылгазының реформазы

Белеткелиниң деңнели бедик деп демдеглээн

2005 чылдың сентябрь 5-те Россияның премьери М.Е. Фрадковтуң даргалааны-биле эрткен «Регионнарның социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң дугайында» деп неделя санының төвүлел хуралынга федерация субъектилериниң удуртукчуларын дыңнаарының графигинге дүүштүр Тыва Республиканың Чазак Даргазының «Россия Федерациязынга тус чер бот-башкарылгазын организастаарының ниити принциптериниң дугайында» №131 Федералдыг хоойлуну күүседиринге Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнарын белеткээриниң чорудулгазының дугайында» отчедун база дыңнаан. Төвүлел хуралдың соонда Шериг-оол Ооржактың Михаил Фрадков-биле ужуражылгазы болган. Чугаалажылга үезинде Россияның Чазааның Баштыңы Тыванын премьериниң кылганы илеткелиниң бедик деңнелдиин демдеглээн. Фрадковтуң чугаазы-биле алырга, өске регионнарның удуртукчуларынга деңнээрге, Шериг-оол Ооржак хоойлуну күүседириниң талазы-биле тодаргай санал-онаалдарны киирген эң ханы уткалыг информацияны берген болуп турар. Мооң адаанда ТР-ниң Чазак Даргазының Москвага болган төвүлел хуралга чугаазының сөзүглелин киирдивис.

2005 чылдың сентябрь 5-те Россия Федерациязының Чазааның Даргазы М.Е. Фрадковка болган төвүлел хуралга Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.Д. Ооржактың ЧУГААЗЫ

Хүндүлүг Михаил Ефимович!

Төвүлел хуралдың хүндүлүг киржикчилери!

Тыва Республика – чурттуң бүгү регионнарының аразындан эң-не аныяа. Эрткен чылын бис ооң Россияның хүрээлеңинге каттышканының 60 чыл оюн демдеглеп эрттирдивис. Төөгүнүң бо кыска кезиндек үезиниң дургузунда социал адырның хөгжүлдезинче хөй-ле чүүлдү салган. Ооң-биле чергелештир Россияга үндезин реформаларны чорудуп эгелээниниң үезинде Тыванын экономиктиг күчү-быразы кошкак болуп келген. Ооң фондулар-биле чепсеглении ниити чуртка көөрде, 3 катап чавыс. Бистиң агаар-бойдузувус шириин, одалга сезону чылда 250 ажыг хонук үргүлчүлээр. Сибирь регионнарының ортузунда республикада чаш уруглар-ның төрүттүнериниң деңнели эң бедик – 20 промиль, ынчангаш бисте ажылдап турар бир кижиге онааштыр социал чүктешки ниитизи-биле Россия Федерациязыныындан 2 катап бедик.

Россияның бүгү субъектилери-биле бир деңге республика иштики каттышкан продуктуну ийи катап көвүдедип тургаш, чурттакчы чоннуң амыдырал деңнелин бедидериниң дугайында чурттуң Президентизиниң салганы сорулгаларны күүседир дээш идепкейлиг ажылдап турар. Регионалдыг каттышкан продуктуның хемчээли сөөлгү 5 чыл дургузунда деңнештирген өртектер-биле 1,7 катап, бир кижиге онааштыр ортумак орулгалар— 2,9 катап өскен. Бо чылдарның дургузунда бис бюджеттиң боттуң орулгаларын 5,4 көвүдедирин чедип алдывыс. Чурттуң өске субъектилери-биле бир деңге республикада № 122 Федералдыг хоойлуну боттандырып турар, аңаа дүүштүр эргелерниң болгаш бүрүн эргелерниң аңгылаашкынын чоруткан. Чиигелделерни туда акша-биле солууру эрткен, ынаар хамаатыларга чуртталга субсидияларын оларның адынга ажыткан хууда агар саннарны дамчыштыр тыпсыры база кирип турар. Ооң-биле чергелештир республика өнчүзүнче федералдыг өнчүнүң, мандаттарның дамчыдып бериишкини долу хемчээлдиг саңхөө үндезиннери-биле хандыртынмаан. 2005 чылда республика бюджедин хевирлеп турда, Россияның Саң-хөө яамызы саң-хөө үндезиннериниң чедишпезин хүлээп көрген. Республиканың парламентизи бюджет дугайында хоойлуну чүгле бо чылдың майда хүлээп алган. Ындыг болзажок, республика социал-экономиктиг хөгжүлденің кол-кол макроэкономиктиг көргүзүглерин күүседип турар. Бо чылдың 7 айларының дургузунда республика бюджединиң боттуң орулгалары 21 хууга өскен, инфляцияның деңнели 6,7 хуу, айның ортумак шалыңы — 6843 рубль болган болгаш ол 17,6 хууга өскен, чурттакчы чоннуң бир кижизинге онааштыр ортумак орулгалар 17 хууга көвүдээн. Республика одалга үезиниң ажылынга кол нуруузунда белен.

А ам айтырыгның алыс утказынга хамаарыштыр. «Россия Федерациязынга тус чер бот-башкарылгазын организастаарының ниити принциптериниң дугайында» №131 Федералдыг хоойлуну хүлээп алганы-биле республикада тус чер бот-башкарылгазының реформазын чада аайы-биле эгелээн.

Федералдыг хоойлуну күүседир сорулга-биле «Тыва Республиканың муниципалдыг тургузуг-

(Уланчызы 2-ги арында).

Туран хоорайның 120 чылынга

АРГА-АРЫГНЫ КАМГАЛААРЫ – кол хүлээлгевис

Туваоблкүүскомнуң шиитпири-биле 1946 чылдың январь 11-де 16 лесничествулуг (ооң иштинде Туранның лесничествозу база бар) арга-арыг ажыл-агыйының область эргелели тургустунган.

№23 дужаал езугаар 1947 чылдың январь 1-де Туранның лесничествозу арга-ыяш ажыл-агыйы кылдыр эде тургустунган. Чаа тургустунган арга-ыяш ажыл-агыйы 2 участокка чардынган. Төвү Туранга болуп, директор кылдыр Николай Трофимович Голубев томуйлаткан.

Ол-ла участоктарның бааза-зынга 1957 чылдың июнь 29-та №257 дужаал езугаар Туран болгаш Өөк лесничестволары организастаттынган, ооң соонда Черби болгаш Кызыл лесничестволары аңаа каттышкан. 1966 чылдың ноябрь 30-де № 722 дужаалдың 2-ги пунктузун езугаар хемчээли улуг Туран лесничествозун бичеледир сорулга-биле Белоозерское лесничествозун тургускан. ССРЭ-ниң Арга-ыяш ажыл-агый яамызының 1967 чылдың январь 6-да үндүргени №5 дужаалын езугаар Черби лесничествозу чаазы-биле катап тургустунган Кызыл арга-ыяш ажыл-агыйынче дамчыттынган. Амгы хүннерде Туранның арга-ыяш ажыл-агыйы Тыва Республиканың Арга-ыяш агентилелиниң составында Туран, Өөк, Белоозерское деп 3 лесничество кирип турар. Ооң девискээри 610148 га.

Туранның арга-ыяш ажыл-агыйының директору В.М. Шейбин.

1967 чылга чедир Туранның арга-ыяш ажыл-агыйы өрттен база янзы-бүрү хоралакчылардан арга-ыяшты камгалап турган. Ыяш кезерин хөй санныг ыяш белеткелчилери күүседкен. Кызыл база Туран хоорайларны ногаанчыдарынга литомниктерге теректиң болгаш Сибирь дыдының тарылгага херек өзүмнерин өстүрүп, арга-арыг культуразын тургузуп турган.

(Уланчызы 4-кү арында).

Чөөн-Сибирь округтуң Федералдыг арбитраж судунуң ажылдакчыларын шаңнаарының дугайында Тыва Республиканың Чазак Даргазының ЧАРЛЫЫ

Хоойлу-дүрүм быжыглаарының херээнге улуг үлүг-хуузу болгаш хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш

«Тыва Республиканың алдарлыг юризи» хүндүлүг атты Чөөн-Сибирь округтуң Федералдыг арбитраж судунуң даргазы **Сергей Михайлович Амосовка** тыпсыр.

Тыва Республиканың Чазак Даргазының Хүндүлел бижиибиле

Чөөн-Сибирь округтуң Федералдыг арбитраж судунуң даргазының бирги оралакчызы **Татьяна Александровна Звечаровскаяны** шаңнаар.

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.ООРЖАК.

Кызыл хоорай,
2005 чылдың сентябрь 9,
№ 209.

Тыва Республиканың Мөңгүн-Тайга муниципалдыг районунуң чагырга даргазының албан-дужаалынга конкурс эрттирерин Мөңгүн-Тайга муниципалдыг районнуң Төлээлекчилер Хуралы конкурсту чарлап тур

Конкурсту эрттиреринiң хуусаазы **2005 чылдың сентябрь 30-де**, эрттирер черинiң адрези: Мугур-Аксы суур, Саны-Шири, 46.

Конкурстуң негелделери:

Кожуун чагырга даргазының албан-дужаалынга Россия Федерациязының 30 хардан аныяк эвес назылыг, дээди эртемниг, шиитпирлеп чорбаан, албан черлериниң, бүдүрүлгелериниң удуртур албан-дужаалынга 3 чылдан эвээш эвес ажыл стажтыг кандыг-даа **хамааты кордакчы** бооп болур.

Конкурс комиссиязынче документилерни киирериниң хуусаазы **2005 чылдың сентябрь 20-ге чедер. Адрези: Мугур-Аксы суур, Саны-Шири, 46.**

Чагырга даргазының албан-дужаалынга кандидаттар **дараазында документилерни киирер:**

1. Билдириишкин
2. Паспорттуң хоолгазы
3. Эртем-билииниң дугайында дипломнуң хоолгазы
4. Күш-ажыл дептериниң хоолгазы
5. Судтаттырып чорбаанының дугайында шынзылга
6. Отчеттуг үеде орулгаларының дугайында декларация
7. Кадыының байдалының дугайында шынзылга.

Шынзыттырган хоолгаларны берип тургаш, документилериниң бодун база бодунга ап алыр.

Конкурстуң негелделериниң дугайында тайылбырны дараазында телефондан билип ап болур: **22-4-62.**

2005 чылдың сентябрь 5-те Россия Федерациязының Чазааның Даргазы М.Е. Фрадковка болган чөвүлел хуралга Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.Д. Ооржактың ЧУГААЗЫ

(Уланчызы. Эгези 1-ги арында).

ларының эрге-байдалының болгаш кызыгаарының дугайында» хоойлуну хүлээп алган. Чурттакчы чоннуң санын барымдаалап, ***муниципалдыг тургузугларның кызыгаарларын тодарадыры база оларга эрге-байдал тыпсыры доозулган.*** 142 муниципалдыг тургузугларны тургускан, оларның иштинге 17 муниципалдыг районнар, 2 хоорай округу, көдээниң 119 болгаш хоорайның 4 чурттакчылыг черлери бар.

Бо чылдың мартта муниципалдыг тургузугларга хоойлунуң дараазында кол-кол айтырыгларының талазы-биле зона семинар-хуралдарын эрттирген:

эрге-хоойлу айтырыгларының талазы-биле —районнарның, хоорай болгаш көдээ чурттакчылыг черлериниң уставтарын ажылдап кылыры, чаа тургустунган муниципалдыг тургузугларның төлээлекчи органнарының депутаттарының;

экономиктиг айтырыгларның талазы-биле — чурттакчылыг черлериниң паспорттарын ажылдап кылыры, күш-ажыл курлавырларының балансызын тургузары, ажыл-агый аайы-биле дептерлерни ажыдары, социал болгаш экономиктиг паспорттарны тургузары-биле өг-бүлелерни калбаа-биле анкеталап айтырары;

социал айтырыгларның талазы-биле – ядыы-түреңги чорукту ажып эртериниң программаларын ажылдап кылыры, чоннуң ажылга тургустунуп алырынга болгаш биче бизнестиң хөгжүлдезинге деткимче көргүзери;

саң-хөө айтырыгларының талазы-биле — үш деңнелдиң бюджединче шилчилгени хандырары, үндүрүг күчү-шыдалын санаары, чарыгдал хүлээлгелериниң даңзызын тургузары, саң-хөө деткимчезиниң фондузун хуваарының методиказын ажылдап кылыры, тус чер бот-башкарылга органнарының норма-чижектиг санының структуразы;

өнчү айтырыгларының талазы-биле – күрүне өнчүзүн муниципалдыг болгаш чурттакчылыг чер өнчүзүнче дамчыдып бээриниң чуруму, ону четчелээри, черниң кадастр өртээ, черни аңгылап кызыгаарлаары болгаш өнчүнүң деңнелдериниң аайы-биле аңгылаары.

Бо хоойлуну күүседир сорулга-биле республиканың Чазаа 75 нормативтиг эрге-хоойлу актызын, ооң иштинде 32 хоойлуну, 43 доктаалды ажылдап кылгаш, хүлээп алырын көрүп турар. 6 хоойлуну болгаш 11 доктаалды хүлээп алган. Арткан нормативтиг эрге-хоойлу актыларын Чазакта көрүп турар ийикпе азы чөпшээрежилгениң чадазында.

«Бирги чыыштың төлээлекчи органнарының депутаттарының болгаш чаа тургустунган муниципалдыг тургузугларның кежигүннериниң санын болгаш оларның бүрүн эргелериниң хуусаазын доктаадып тургузарының дугайында» республика хоойлузунга дүүштүр бо чылдың июль 3-те ***төлээлекчи органнарының депутаттарының болгаш чаа тургустунган муниципалдыг тургузугларның баштыңнарының соңгулдаларын чоруткан.*** 1085 соңгулда округунга 1084 депутатты, 114 чурттакчылыг черлер баштыңнарын соңгаан. 118 чаа тургустунган муниципалдыг тургузугларның төлээлекчи органнарын бүрүн эргелиг составтыг кылдыр хевирлээн болгаш олар боттарының ажыл-чорудулгазын күүседип кирипкен.

Маңаа муниципалдыг тургузугнуң төлээлекчи органы хары угда тус чер чагыргаларының даргалары база болуп турар баштыңнарга бодунуң бүрүн эргелерин тургузуп болур бе деп айтырыгга хамаарыштыр тодаргай эвес үүл тургустунуп келди. Мооң-биле холбаштыр №131 Федералдыг хоойлуже ***дараазында ужур-уткалыг өскерилгелерни киирерин саналдап тур мен:***

хары угда тус чер чагыргазының даргазы база болур муниципалдыг тургузугнуң баштыңының бүрүн эргелериниң даңзызын калбартыр;

азы тус чер бот-башкарылгазының төлээлекчи органының муниципалдыг тургузугнуң баштыңының – тус чер чагыргазының даргазының бүрүн эргелерин, оларның ээлеп турары албан-дужаалынга дүүштүр тургузарының талазы-биле бүрүн эргелерин калбартыр.

Ук хоойлунуң 66 болгаш 85 үүлдериниге дүүштүр Тыва Республиканың ***муниципалдыг тургузугларының Чөвүлелин тургускан.*** Муниципалдыг тургузугларның баштыңнары болгаш төлээлекчилериниң район база хоорай хуралдарының даргалары ***Тургузукчу дугуржулгага*** ат салганнар.

Ведомстволар аразының комиссиязын болгаш ажылчын бөлүктерни тургускан, олар неделя санында-ла чаа соңгуткан депутаттарга болгаш чурттакчылыг черлериниң баштыңнарынга практиктиг эрге-хоойлу дузазын чедирери-биле чер-черлерге үнүп турар. Комиссия тус чер бот-башкарылга органнарынга чер-черлерге ажылды организастаарынга деткимче көргүзериниң талазы-биле, бирги ээлчегде, бюджеттер аразында харылзааларны таарыштырарының болгаш үш деңнелдиг бюджетче шилчилгениң айтырыгларын шиитпирлээриниң талазы-биле хемчеглерни ажылдап кылган болгаш боттандырып турар. Эт-хөреңги база чер харылзааларының, үндүрүглер болгаш чыылдалар, бүгү деңнелдиң бюджеттерин хевирлээриниң адырынга күрүне эрге-чагырга органнарының болгаш тус чер бот-башкарылга органнарының аразында эргелерни болгаш бүрүн эргелерни аңгылаарының айтырыгларының талазы-биле үнүүшкүннүг семинар-хуралдарны, «төгерик столдарны» эрттирип турар.

Муниципалдыг районнарның болгаш хоорай округтарының уставтарын чаа редакциялаашкын-биле ажылдап кылган. Оларга күрүне бүрүткелин чоруткан база оларны массалыг информация чепсектеринге парлаан. Чурттакчылыг черлериниң ***майык уставтарын*** белеткээш, районнарже чоргускан. ***Чурттакчылыг черлер чагыргаларының чижеглээн структураларын*** ажыглалга алырын сүмелээн. Тус чер бот-башкарылга органнарынга муниципалдыг нормативтиг эрге-хоойлу актыларының үлегерлээн майыктарын белеткээринге практиктиг дузаны чедирип турар. Муниципалдыг тургузуг бүрүзүнге 76 нормативтиг эрге-хоойлу актыларын хүлээп алыры эргежок чугула. Чурттакчылыг черлериниң төлээлекчи органнарының кол нуруузу ол ажылды эгелей берген болгаш бөгүн ооң 42 хуузун күүседкен.

Муниципалдыг тургузугларже бюджеттер аразында харылзааларның, 2006 чылда бюджетти хевирлээриниң, тус чер үндүрүглерин болгаш тус чер чиигелделерин, чурттаар оран-сава база коммунал ачы-дузазынга тарифтерни тургузарының, коммунал ачы-дузазынга хереглелдиң нормативтерин тургузарының, амыдырал богун чыыр база үндүр сөөртүрүн организастаарының, муниципалдыг тургузугларга чер үндүрүүнүң ставказын ажылдап кылырының болгаш өске-даа айтырыгларның талазы-биле методиктиг сүмелерни чоргускан.

2005-2006 чылдарда муниципалдыг албан-хаакчыларның билиин бедидериниң республика программазын хүлээп алган. Кадрлар билии бедидер күрүнениң институдунуң баазазынга 712 (план езугаар 560) муниципалитеттер удуртукчуларын болгаш чурттакчылыг черлериниң депутаттарын, муниципалдыг албан-хаакчыларны, ооң иштинде 239 бухгалтерлерни болгаш экономистерни өөреткен. Сибирьниң күрүне албанының академиязынга муниципалитеттериниң 25 удуртукчузун өөреткен. Дыңнакчыларга доктааткан майыктың херечилелдерин болгаш компьютерни билириниң шынзылгаларын, методиктиг сүмелер бижиткен компакт-дискилерни тывыскан. Муниципалдыг тургузугларның юристерин стажировкаладып турар.

Хүндүлүг Михаил Ефимович, №131 Федералдыг хоойлуда кол черни, чугаажок, ***бюджеттер аразының харылзаалары болгаш үш деңнелдиң бюджединче шилчилге*** ээлеп турар. Оларны таварыштыр бис колдуунда айтырыгларны шиитпирлеп, регионалдыг каттышкан продуктуну ийи катап көвүдедириниң күсели-биле ядыы-түреңги чорук-биле демисежип, бизнести сайзырадып, чонну ажылга тургузарының айтырыгларын шиитпирлеп турар бис.

Ук айтырыгның шиитпирлээшкинин бис дөрт угланыышкын-биле чорудуп турар бис.

Бирээде – бюджет алыкчыларын четчелээри, оларның даңзызын, штат езугаар санын нормативтер езугаар шыңгыызы-биле ылавылаары база бюджет чарыгдалдарын өйлээри.

Ийиде – бюджет алыкчыларынга бот-тускайлаң чорукту берип тургаш, ылаңгыя көдээ черге, оларның акша ажылдап алырының арга-шинээн өөренип көөрү.

Үште – үндүрүг онаар баазаны калбаа-биле четчелээри, хуу кижилериниң болгаш юридиктиг организацияларның учедун тодарадыры, оларны статистика органнары, үндүрүг албаны болгаш өске-даа структуралар-биле шүүштүрери.

Тус чер бот-башкарылгазының хөгжүлдези дээрге бот-сорулга эвес, а тус черниң чурттакчы чонунуң күш-ажылчы идепкейлиг чоруун ажылга тургузарын база биче бизнести сайзырадырын таварыштыр хөгжүдери деп үүлдү билип турар бис, ол ядыы-түреңги чорук-биле демисежир арга-шинекти бээр.

Республикада чурттап турар 87 муң өг-бүлелериниң долу анкеталаашкынын чоруткан. 87 муң ***социал болгаш экономиктиг паспорттарны тургускан:*** малдың баш санының, техниканың база өске-даа эт-хөреңгиниң, а ол ышкаш өг-бүлелериниң орулгаларының бары. Херек кырында алыр үве болза, бис үгле көдээ ажылагый чизезин эвес, а экономиктиг чизени база доозупкан бис. Оларның баазазынга чаа ажыл-агый дептерлерин үгле көдээде эвес, а хоорайда база тургускан. Муниципалитеттер социал база экономиктиг паспорттарлыг, аңаа үндезилеп келир 5 чылда оларның хөгжүлдезиниң баш бурунгаар көрүүшкүнүнүң ажылдап кылыышкыны доступ турар.

Бо бүгү биске үгле анализ кылырынга эки баазаны эвес, а байдалды боттуу-биле үнелээр, келир өйгү прогнозтарны тургузар арганы берген. Оларның үндезининге ***ядыы-түреңги чорук-биле демиселдиң программазын*** тургускан, ол ***өг-бүлени, бизнести болгаш хөйнүң эрге-чагыргазын*** хаара тудуп турар. Ядыы-түреңги чорук-биле демиселдиң бүгү 19 муниципалдыг программазын Чазак бадылаан. Ында чурттакчылыг чер бүрүзү бизнести сайзырадыр, ажыл чок чорукту болгаш ядыы-түреңги чорукту чавызадырының угланыышкыннарының даңзызын киирген. Чыл төнчүзүнге чедир бис ажыл чок чоруктуң деңнелин 10 хууда, а ядыы-түреңги чорукту – 12 хууга чавызадыр ужурлуг бис. Ол бүгү ядыы-түреңги чоруктуң деңнелин 36 хууга чедир база ажыл чок чорукту – 16 чедир эвээжедир арганы бээр. Ядыы-түреңги чорук-биле демиселди бис эрге-чагырга болгаш өг-бүленің керээлерин таварыштыр уламчылаар бис. Боттарывысты шын орукта деп санап турар бис.

Бо улуг ажылды чорудуп тургаш, үндүрүг албанының ажылының кошкаан болгаш хөлегелиг экономиканың өзүлдезин көрүп каан бис. Чамдык чурттакчылыг суурларда өөренип көрбээн күш-ажылдың болгаш капиталдың деңнели 20 хуу чедип турар. Оларның төлээлери үгле үндүрүг төлевейн турар эвес, үндүрүг учедунда туруп албаан, ындыг-даа

болза ажыл чок дээш пособиени ап турар болган. Чонну ажылга тургузар албан бизнести хөгжүдүп тургаш, чурттакчы чонну ажылга хаара тударынга дузалаарының орнунга ажыл чоктарга пособие акшазы төлээринге өйлежип турар. Чамдык хамаатылар боду хуузунда малдыг, тракторларлыг болгаш өске-даа техникалыг хирезинде чонну ажылга хаара тудар албанның учедунда турар болгаш ажыл чоктарның пособиезин ап турары илерээн.

Ам үш деңнелдиг бюджетче шилчииринiң талазы-биле тодаргай чугаалап көрейн.

Бирээде – бюджеттер аразында харылзааларның талазы-биле нормативтиг документилерни ажылдап кылып тургаш, Россияның Саң-хөө яамызының саналдааны методиканы кол үндезинге ап турар бис. Ставрополь крайның, Томск, Новосибирск областарның арга-дуржулгазын өөренип көрген. Өнчү-хөреңгини аңгылаарының айтырыының талазы-биле Томск областың дуржулгазын өөренип көрүп турар бис, артканнарын – Россияның Саң-хөө яамызының, Ставрополь крайның методиказы-биле чорудуп турар.

Ийиде – тус черниң деңнелинге 2006 чылдың бюджедин хүлээп алырынга практиктиг дуза чедирери-биле 10 методиктиг рекомендацияны ажылдап кылгаш, чурттакчылыг черлерже чоруткан.

Үште – дөрт районда чаа методика деткиишкини чоруп турар. Ынчангаш ам туруп турар болгаш чаа методиканың саналгаларының түңнелдерин деңнеп көрдүвүс. Ниитизи-биле олар дүгжүп турар. Ынчалза-даа чер талазы-биле үндүрүгнүң хемчээли кудулап турар. Ооң кол чылдагааны болза, черниң кадастра өртээниң санаашкынының талазы-биле федералдыг деңнелге тургускан коэффициентизи республиканың тускай онзагай байдалын өөренип көрбээнинде болур. Чер участоктарының кадастра өртээнге үндезилээш, **чер үндүрүүн санаарының методиказын эде көөрү чугула деп санап турар бис.**

Дөртте – күрүнеиң өнчүзүн муниципалитетче дамчыдып берип турар үеде ол бүгү чогумчалыг чорувас. Дыка хөй муниципалитеттер улуг-улуг эмнелгелер, школалар комплекстерин, чурттала-коммунал ажыл-агый объектилерин хүлээп алырындан ойталап турар. Ынчангаш шилчилге үезинде регионнарга боду баш миннип ажылдаар эргени бээри чугула.

Беште – муниципалитеттер саң-хөө үндезиннерлиг мандаттарны дамчыдарын негээри чугаажок. Бюджеттиң бедик дотациялыг болуп турарындан оларның саң-хөө курлавырларын долу хемчээлдии-биле хандырып шыдавас бис. Херек кырында 2005 чылда республика бюджединiң чедишпези (дефицит) план езугаар 232 млн. рубль турда, 960 млн. рубль болган. Чарыгдалдарның хөй нуруузу бюджет адырының ажылдакчыларының шалыңын төлээринге үнген. Бюджеттиң ол чедишпес кезээ муниципалдыг бюджетке онаажыр апаар. Бо дугайында Россияның Саң-хөө яамызы билир, ынчангаш республикага дузаны чедирип турар. 2005 чылды доозары-биле биске немелде дуза кылдыр 355 млн. рубльди Алексей Леонидович бээринге идегеп турар бис.

2006 чылдың бюджединiң талазы-биле байдал база шак ындыг болуп турар. Биске бээр трансферттиң түңүн 22 хууга улгаттырган-даа болза, бюджет адырының ажылдакчыларының шалыңын ортумаа-биле 20 хуу улгаттырганындан немелде 678 млн. рубль аңаа херек болуп турар.

Бодувустуң орулгавысты улгаттырар бис, ынчалза-даа федералдыг деңнелге хоойлуларның өскерилгенинден дүрген өзүп турар чарыгдалдарны ол өзүлде дуглап шыдавас.

Алдыда – чурттакчылыг черлерниң бюджеттерин тургузуп турар үеде бодунуң орулгазының хемчээли оларның чарыгдал кезээниң ортумаа-биле 8-15 хуузун ээлеп турар. Ооң-биле холбаштыр республика №131 Федералдыг хоойлунуң шилчилге дүрүмүнүң 83 үүлүнүң 4-5 пунктуларын күүседирин хандырып шыдавас.

Чедиде – регионнарга 120 ажыг федералдыг бүрүн эргелерни дамчыдып бээр дугайында хоойлу төлевилелин Күрүне Думазынче киирген. Бистиң санаашкыннарывыс-биле алырга, бо сорулгага немелде чарыгдал 633 млн. рубль болуп турар. Бо бүрүн эргелерни үгле саң-хөө үндезиннери-биле кады дамчыдып бээр дугайында чурттуң Президентизиниң болгаш Силерниң, Михаил Ефимовичиниң, бодалын деткип турар бис.

Сесте – 123 чурттакчылыг черлер бюджеттери тургустунарга 365 кижи санныг бухгалтерлерниң болгаш экономистерниң немелде штады негеттинер. Оон аңгыда оларга автотранспорт, программа-биле хандыртынган оргтехника чугула херек, аңаа немелде 98,6 млн. рубль негеттинип турар.

Бо бүгү-ниити федералдыг айтырыглар болур, оларны федерация деңнелинге шиитпирлээр дээрзинге идегеп турар бис, хүндүлүг Михаил Ефимович. 2006 чылдан эгелээш, үш деңнелдиг бюджетче шилчиир бис. Мурнакчы регионнарның дуржулгазын өөренип көрген бис, Россияның Саңхөө яамызы бисти деткип турар, 1996 чылдан бээр бодувустуң дуржулгавыс база бар.

2006 чылдың январьда амыдыралга боттанып эгелээр бо хоойлу-биле холбаштыр чурттакчылыг черлерниң бюджеттериниң прогнозун (баш удур санаашкыннарын) тургузар талазы-биле айтырыгларны ажылдап кылып турар үеде **чамдык айтырыгларга таварышкан бис.**

Чер үндүрүүнүң талазы-биле. Чурттакчылыг черлерниң ниити шөлүнүң 40 хуузунуң даңзылаашкынын чоруткан. 35 чурттакчылыг черлерде ону дооскан. Арткан черлерниң чериниң даңзызын чорударынга немелде 15 млн. рубль негеттинип турар.

6 категорияның черинге күрүне кадастра үнелелин күүседкен, ооң иштинден 4 материалды республиканың Чазааның доктаалы-биле бадылаан. Ол дээрге көдээ ажыл-агыйның, сад каттыжыышкыннарының ажыглал черлери, чурттакчылыг черлер, арга-арыг болгаш чер фондулары болур. Үлетпүрнүң болгаш өске-даа тускай угланыышкынныг черлерниң кадастра үнелелиниң түңнелдериниң талазы-биле материалдарны Кадастра объектилериниң шимчевес өнчү-хөреңги федералдыг агентилелинче экспертиза кылыры-биле киирген. Ону дүргедедирин дилеп турар бис.

Чурттакчылыг черлерниң 63 муң чер участоктарының бирги реестрин тургускан, азы оларның ниити санының 76 хуузу болуп турар. Черниң кадастра өртээниң дугайында дыңнадыгга үндезилээш, чурттакчылыг черлерниң чер үндүрүүнүң саналгазының талазы-биле ажылды доозуп турар.

Чер болгаш өнчү-хөреңги хүлээлгелерин аңгылаарының талазы-биле республикада комиссияны тургускан. Өнчү-хөреңги деңнелиниң аайы-биле черни аңгылаарының ажылын чорудуп турар: федералдыг, республиканыы, муниципалдыг 217 чер участогунуң 137-зинге чер тургузуунуң ажылын чоруткан, ынчангаш республика өнчүзүнүң эргези тыптып турар. Муниципалдыг өнчүге хамааржыр чер участоктарын даңзылаары-биле баштайгы документилерни чыыр ажыл чоруп турар. Ооң-биле чергелештир муниципалдыг тургузугларда акша-төгериктиң чогу-биле муниципалдыг тургузугларның черин аңгылаар ажыл оожум чоруп турар.

Федералдыг өнчү-хөреңгиниң чер участогунуң эргелелиниң талазы-биле федералдыг агентилелдиң күрүне өнчүзүнден федерацияның субъектилериниң болгаш муниципалдыг тургузугларның өнчүзүнче шилчидериниң документилерин кылыры үр болгаш берге болуп турары-биле холбаштыр **чер участогун дамчыдып бээриниң чөпшээрел даңзызын бөдүүнчүдери чугула болу берген, ынчангаш РФ-тиң Чер кодекизиниң 18 болгаш 19 үүлдеринге эдилгени кирзе чогуур.**

Шимчевес өнчүнү бодунуң өнчүзү болур эргелиг кылдыр документилерни кылдырып алырынга кижи ортумаа-биле 3 муң рубль чедир, юридиктиг албан чери 13 муң рубль чедир акшаны төлээр. Маңаа чер участогунуң кадастра планын, техниктиг паспорту кылганының, шимчевес хөреңгини даңзылаанының болгаш өске-даа төлевирлер кирер. Бо сорулгага республикага ниитизи-биле 206 млн. ажыг рубль негеттинип турар.

Бистиң регионнуң бедик дотациялыг болгаш чурттакчы чонунуң амыдыралының деңнелиниң чавызын өөренип көргеш, **хоойлужудулга чурумун езугаар чурттуң деңнелинге шимчевес өнчүге күрүне даңзылаашкынын чоруткаы дээш төлевирни бир чыл хуусаада солуурун азы кошкак камгалалдыг хамаатыларның болгаш муниципалдыг тургузугнуң бедик дотациялыг субъектиниң чарыгдалдарын федералдыг бюджеттен акшаландырарын саналдап турар мен.**

Шимчевес өнчүнүң объектилериниң рынок өртээн тодарадырын Федералдыг хоойлу саналдап турар. Ынчалза-даа хоойлужудулга хамаатыларга болгаш юридиктиг албан черлеринге күрүне даңзызын чорударынга шимчевес өнчүнүң рынок өртээниң үнелелин чорударын хүлээндирбейн турар. Ол ышкаш объектиниң өртек-үнезин тодарадып чоруткаы дээш хамаарышпас үнелел берген кижиге керээ езугаар улуг хемчээлдиг акшаны төлеп берип турар, ол дыка хөй улуска берге айтырыг болур. Республикада үнелел ажыл-чорудулгазын боттандырар эргелиг лицензиялыг кижилер дыка эвээш болуп турар.

Чугаалааным үүлдерге хамаарыштыр тургустунуп турар ол айтырыгларны шиитпирлээринге дараазында вариантыларны сүмелээр-дир мен:

Бирээде – Россия Федерациязының хоойлужудулгазының деңнелинге бүгү юридиктиг эргелиглерни болгаш кижилерни күрүне регистрациязынга хамааржыр шимчевес өнчүге үнелелди рынок өртээниң талазы-биле төлээлээрин хүлээндирерин көрүп көөр;

Ийиде – шимчевес өнчүге рынок өртээнге хамаарыштыр үнелел бергени дээш үнелел берип турар таланың ачы-дузазы дээш тарифтиң үстүкү болгаш адаккы кызыгаарын тургузар;

Үште – эвээш хөреңгилиг хамаатыларга чарыгдалдарның компенсациязынга саң-хөө акшахөреңгизин федералдыг бюджеттен үндүрүп бээрин көөр, азы регистрация дээш чыылда төлевиринден ол хамаатыларны хостаар болгаш №122 Федералдыг хоойлу талазы-биле чиигелделиг кижилерниң хууда учедун чорудуп турарының чижээнге даянып, документилерни долдурар.

Чурттакчылыг чер бүрүзүнүң херек кырында үндүрүг арга-шинээн тодарадыр сорулга-биле шимчевес өнчү талазы-биле үндүрүг төлекчилериниң бүрүн даңзызын тургузуп тургаш, кижилерниң өнчү-хөреңгизиниң дугайында долу дыңнадыгларны тургузуп алыры негеттинип турар, оларның өнчүзүнүң өртээн болгаш аңаа чаа өртектерни сөөлгү тургусканының хуусаазын тодарадыр. Үндүрүг албанының органнарын эде тургузуп турганындан сөөлгү каш чылдарда ооң структурлуг кезектери каш удаа кызырылдага таварышкан болгаш республикада бөгүнде үгле районнар аразының 4 үндүрүг инспекциялары ажылдап турар, олар 170 муң дөрбелчин километр черде 6-7 районну харыылап турар. Ооң-биле кады үндүрүг төлекчилериниң—кижилерниң учедун чурттакчылыг черлер эвес, зоналар аайы-биле алфавит чуруму-биле чорудуп турар.

Күрүнеиң статистика органнарының хайгааралда алганы чурттакчылыг черлерниң социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң көргүзүглери чурттакчылыг суур черлерде экономиктиг болгаш социал чорудулгаларның өскерлиишкинин долузу-биле көргүспейн турар, шак ындыг байдал чурттакчылыг суур черлерниң бюджединiң орулгалыг баазазын кудуладыр байдалга чедирип турар.

Чурттакчылыг суур черлерниң деңнелинде үндүрүг болгаш статистика органнарының медээлериниң чок бооп турарындан тус чер бот-башкарылга органнарынга муниципалдыг тургузугларның социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң перспективтиг планнарын ажылдап кылыр болгаш бюджеттиң орулгалыг кезээн бербейн хевирлеп тургузар арганы бербейн турар.

№131 Федералдыг хоойлуну хүлээп алганы-биле «Россия Федерациязының социал-экономиктиг болгаш күрүне прогнозунуң дугайында» **№115 Федералдыг хоойлуга өскерилгелер киирерин эргежок чугула деп санап турар бис**. Россияның Экономиктиг хөгжүлде болгаш садыг яамызынга муниципалдыг тургузугларның социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң баш бурунгаар санаашкыннарының хуусаазын болгаш көргүзүглериниң даңзызын тодарадырын сүмелээр-дир бис.

Тус чер бюджеттериниң орулгалыг кезээн планнаарының үндезинниг болурун болгаш ооң шынарын бедидер сорулга-биле, а ол ышкаш тус чер үндүрүглериниң чыылдазын көвүдедирин хандырары-биле **статистиканың, үндүрүг албанының болгаш казначействонуң губерния органнарын тургузарының аргаларын өөренип көөрүн дилеп тур бис.**

Мындыг үүл база бар. Бо ажылда кол айтырыг—чурттакчы чоннуң орулгазының өзүлдезин хандырары. Чурттуң Президентизи болгаш Россияның Чазаа бо айтырыг талазы-биле улуг ажылдарны чорудуп турарын билир бис. Федералдыг Хуралга Айыткалынга В.В.Путинниң чугаалааны мындыг айтырыг бар. Ол—монополистер дугайында чугаа-дыр. Айыткалдың негелдезиниң регионнарда күүсеттинип турары берге. Республикага сөөлгү 5 чылда электри энергиязынга тарифтер 3,9 катап өскен, а хөмүрдашка өртектер – 5,6 катап. Бо айтырыгже ону чазак деңнелинге сайгарып көөр кылдыр эглип кээп, оларны таарыштырарының тодаргай механизмин тодарадырын сүмелеп тур мен. Чурттакчылыг суур черлерниң бюджеттери шак оон баксыраар.

Хүндүлүг Михаил Ефимович!

Бир чыл бурунгаар №122 хоойлуну боттандырарынга белеткелдиң чоруп турарының дугайында бистиң отчедувусту дыңнаан болгай Силер. Белеткелди чорудуп, ону боттандырып тур бис. Тыванның чурттакчылары хамаатыларның чыыштарынга Силерни болгаш чурттуң Чазаан деткип турар. Бистиң кады ажылдажылгавыстың көскү чижээ ол-дур.

Бистиң бо чугаавыс болгаш кады хөделиишкиннеривис №131 хоойлуну боттандырарынга дээштиг салдарлыг болур болгаш Тыва бо удаада база Россияның Чазааның болгаш Силерниң талаңардан, Михаил Ефимович болгаш Алексей Леонидович, практиктиг, методиктиг база саң-хөө дузазын алыр дээрзинге идегээр мен!

Кичээнгейиңер дээш четтирдим.

АРГА-АРЫГНЫ КАМГАЛААРЫ – кол хүлээлгевис

Найыралдыг коллектив.

(Уланчызы. Эгези 1-ги арында).

1968 чылда Туранның арга-ыяш ажыл-агыйының девискээринге Р-65 деп пилорама тургустунган. Тайгадан ыяш сөөртүп бадырарынга арга ыяжы сөөртүр машиналар, ыяш белеткээр тракторлар алдынган. Ол үеден эгелээш, Туранның арга-ыяш ажыл-агыйы, бодунуң кол хүлээлгезинден аңгыда, бүдүрүлге ажылын база чорудуп эгелээн. 70 чылдарның төнчүзүнде 2-ги пилорама тургустунган.

Чазанылга цеги долу күш-биле ажылдап, чаа туттунуп турар бажыңнарга шала манзазын, соңга рамаларын, эжик блоктарын, плинтус, штакетниктерни кылып үндүрүп турган. Ол чылдарда Туранның арга-ыяш ажыл-агыйының коллективи долузу-биле хевирлеттинип, 120 кижи четкен. Тыва Республика база кожуун чергелиг социалистиг чарыштарга бо арга-ыяш ажыл-агыйы чаңгыс эвес удаа тиилелгелерни чедип ап турган.

Бедик хөгжүлдени ук коллектив 90 чылдарның төнчүзүнде, 2000 чылдарның эгезинде чедип алган. Ол үеде арга-ыяш ажыл-агыйы биле тус черниң райүлетпүр комбинады каттышкан. Бии-Хем кожуунга бүдүрүлге талазы-биле арга-ыяш ажыл-агыйы эң улуг бүдүрүлге апарган. Аңаа 4 пилорама, 6 ыяш сөөртүр машина, чазаныр, дааранылга цехтери, тайгаларга ыяш белеткээр 3 бригада ажылдап турган. Ол чылдарның иштинде арга-ыяш ажыл-агыйы бодунуң күжү-биле ажылдакчыларынга база оларның өгбүлезинге Туран хоорайга, Уюк, Аржаан суурларга дыка хөй чурталга бажыңнарын туткан. Ам бичии соңгаарлай каапкаш, бо арга-ыяш ажыл-агыйының чоокку төөгүзү-биле таныжа кааптаал.

1993 чылда арга-ыяш ажыл-агый черлеринге реформалар эгелээн. Бүдүрүлге ажылы арга-ыяш ажыл-агыйындан үнүп, «Туранский леспром» деп аңгы бүдүрүлге апарган. Бүдүрүлге ажылы дыка кудулаан. Туран арга-ыяш ажыл-агыйынга 1 пилорама, ыяш сөөртүр 1 машина, 4 трактор арткан. Арга-ыяш культуралары белеткээр шөлдүң хемчээли 200 га турганындан 50 га чедир кызырылган. Акша чогу-биле олар төлевир чок апарган. Ажылдап турар кижилерниң саны дыка эвээжээн. Амгы хүннерде 65 хире-ле кижи ажылдап турар.

1996 чылдың майда кончуг улуг озал-ондак болган. Туран лесничествозунуң девискээринге өрт өжүрүп тургаш, арга-арыг хайгаарактыларындан 7 кижи өртке алзып, амы-тынындан чарылган. Ол болуушкун арга-ыяш ажылдакчыларын аажок дүвүреткен. Ынчалза-даа коллектив аңаа алыспайн, улам сырый каттыжып, бүдүрүлгезиниң ажылынче, ону бут кырынче быжыг тургузарынче бүгү күжениишкинни углап шыдапкан. Бүдүрүлгеге артык чарыгдалдарны эвээжедири-биле 1996 чылдың октябрьдан эгелеп, ыяштарны кескен черинден бүдүнү-биле үндүр сөөртүп эгелээн. Ооң түннелинде кывар-чаар материалдарга камналга улуг болуп, ыяш сөөртүр машиналар чиигелделиг апарып, ажылдың бүдүрүкчүлүү хенертен бедээн. Ыяш белеткээр кижилерниң саны эвээжеп, оларны чадырлар санай тургузар байдал экижээн.

Төп девискээрге ыяшты аштап-арыглаар апарганы электрилиг хирээни ажыглаар арганы тургускан. Аңаа база-ла кывар-чаар материалдар чарыгдалы эвээжеп, ыяшты аштап, сорттаарындан одаар чүүл белеткээр ажыл экижээн. Чурттакчыларга одаар чүүл чедирери 3 катап көвүдээн.

Туран хоорайның агаары арыг болзун дээш 1996 чылдың одалга сезонундан эгелээш, арга-ыяш ажыл-агыйының котельнаязын ыяш одаарынче шилчиткен. Одаар оран-саваларны, гаражтарны эвээжеткен. Улуг чарыгдалдыг котелдарны эвээш чарыгдалдыг «Универсал-6» деп котелдар-биле солаан. 17 кВт деп суг сордурар механизмни 5 кВт деп насос-биле солаан. Ол бүгү хемчеглер арга-ыяш ажыл-агыйын кышкы үеде одаарынга артык чарыгдалдарны эвээжеткен. Ол-ла хамык хемчеглер коллективти камгалап арттырып алырынга, өре-ширеге дүшпезинге, үндүрүглерни чогуур үезинде төлээринге, арга-ыяш ажыл-агыйының бодунуң ажылчыннарынга шалыңны ай сааңда төлеп бээринге улуг идигни берип турар.

Туранның арга-ыяш ажыл-агыйының кол хүлээлгези – арга-арыгны өрттен камгалаары. Өрттен арга-арыгны өй-шаанда камгалап алыры, катап өзүмнер олуртуп, өрттең арга орну аштаарынга хөй чарыгдал үндүреринден дээре дээрзи шуптувуска билдингир боор. Бир эвес 1996 чылда Туранның арга-ыяш ажыл-агыйының удуртулгазын багай ажылы, өртке кижилер чок болган дээш шүгүмчүлеп турган болза, 1997 чылдан эгелеп өртке удур профилактика ажылы, ону өжүрери көскүзү-биле экижээн. Сөөлгү чылдарда өртке удур профилактика ажылының талазы-биле Туран арга-ыяш ажыл-агыйы Тыва Республикада эки ажылдыг ажыл-агыйларның бирээзи апарган.

Туран арга-ыяш ажыл-агыйының кол байлаа – ук албан черинин төөгүзүнде боттарының күш-ажылы-биле ооң материалдыг баазазын тургускан кижилер болур. 20-ги чүс чылдың 50-60 чылдарында бо коллективке ажылдап чораан кижилер дугайында медээлер чогу дыка хомуданчыг. Бо арга-ыяш ажыл-агыйының удуртукчулары үргүлчү солчуп турган. 20 чыл иштинде 10 удуртукчу солушкан бооп турар. Ол ук арга-ыяш ажыл-агыйының байдалының берге турганын херечилеп турар.

Туран арга-ыяш ажыл-агыйын 20 ажыг чыл иштинде Иван Николаевич Семенов удуртуп чораан. 1975 чылдан эгелеп Туран лесничествозун Любовь Павловна Максимова, ол Тыва Республикада «Россия Федерациязының алдарлыг арга-ыяш ажылдакчызы» деп атты алган чаңгысла херээжен кижи бооп турар. Арга-ыяш ажыл-агыйының бухгалтериязын Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчизи Андрей Тимофеевич Виговский 30 чыл удуртукан. Ук албан черинин бүгү төөгүзүнде күш-ажылчы чедиишкиннери дээш, «Хүндүлелдиң демдээ» орден-биле Владимир Григорьевич Решетников шаңнаткан. Шивилиг чоогунга арга-арыг өрттүн өжүрүп тура, Туран арга-ыяш ажыл-агыйының 7 ажылдакчызы чок болган. Хүлээлгезин күүседип тура, маадырлыг мөзү-шынарны көргүскени дээш, өлгениниң соонда «Эрес-дидим чоруктуң» орденибиле С.А. Асланов, Г.П. Белекоол, А.С. Савин, И.И. Семенов, Ю.Х. Сайдан-оол, В.Н. Кожухов, В.Я. Чудояков олар шаңнаткан.

Эки көргүзүглери, ак сеткилдиг ажылы дээш, Россия Федерациязының арга-ыяш ажыл-агый черинин, Тыва Республиканың Чазааның Даргазының Хүндүлел бижиктери-биле ажылчын Ф.Ф. Бочкарев, тракторист Г.С. Марков, бухгалтер В.Ф. Хользова, Өөк лесничествозунуң кол лесничийинин дузалакчызы, Л.В Шейбина, кол бухгалтер А.Е. Фунтикова, инженер Е.И. Беспалова, директор В.М. Шейбин, токарь Х.А. Сафиулин, хандырылга инженери Г.Ш. Мелекидзе, арга-арыг камгалалының инженери А.Г.Рыжиков олар шаңнаткылаан. Б.М.Бичи-Уруг хөрек демдээ-биле шаңнаткан.

Оон-даа ыңай Туран арга-ыяш ажыл-агыйынга көскү исти арттырып каан лесниктер хөй. Оларның шуптузун маңаа адаары болдунмас. Оларның чамдыктары амгы хүннерде харыысалгалыг албандужаалды ээлеп турар.

Туранның арга-ыяш ажыл-агыйы харыысалгалыг ажыл-херээн уламчылавышаан, Бии-Хем кожуунуң база Туран хоорайның сайзыралынга боттуг үлүүн киирип турар. Ол ышкаш арга-арыгның эгээртинмес байлаан моон-даа соңгаар камгалап хайгаараар. Бо таварылганы ажыглап, удавас келир Арга-арыг ажыл-агыйының ажылдакчыларның хүнү – сентябрь 18 таварыштыр Тыва Республикада коллегаларывыска изиг байыр чедирип, ажылынга улуг-улуг чедиишкиннерлиг болурун күзеп каалы.

Владимир ШЕЙБИН,
Туран арга-ыяш ажыл-агыйының директору.

И.Н. Семенов ук албан черин 20 чыл удурткан, ам пенсияда.

С.Д. Петрилов хоочун лесник.

В.Г. Решетников «Хүндүлелдиң демдээ» орденниң кавалери (бистиң аравыста чок).

Бульдозер башкарыкчызы Н.Т. Баковкин.

Токарь С. Хаснула.

Ыяш сөөртүр машина чолаачызы С.А. Васильев.

ПОНЕДЕЛЬНИК, СЕНТЯБРЬ 12

1 КАНАЛ

06.00 ДОБРОЕ УТРО.
09.00 НОВОСТИ.
09.05 «Остаться в живых», т/с.
10.40 «Агент национальной безопасности», т/с.
12.00 НОВОСТИ.
12.05 Сатирическая комедия «Райское яблочко».
13.50 «Лариса Долина. Портрет без ретуши».
15.00 НОВОСТИ.
15.10 «Лолита. Без комплексов».
16.00 «Хозяйка судьбы», т/с.
17.00 Федеральный судья.
18.00 Вечерние новости (с субтитрами).
18.10 Кривое зеркало.
18.40 «Убойная сила», т/с.
19.50 Жди меня.
21.00 ВРЕМЯ.
21.30 «Две судьбы-2», т/с.
22.30 Спецрасследование. «Отпуск. Вернуться живым».
23.40 Ночные новости.
02.20 Авантюрная комедия «Невыносимая жестокость».
04.10-05.45 Триллер «В сетях паутины».

РОССИЯ

05.00 Доброе утро, Россия!

"ТЫВА"

06.45 Местное время. ВЕСТИ-ТЫВА.
07.15 Местное время. ВЕСТИ-ТЫВА ЧЕРДЕ.

РОССИЯ

08.45 Комедия «Гараж».
10.45 ВЕСТИ.
11.30 Местное время. ВЕСТИ - Москва.
11.50 «Марш Турецкого», т/с. «Убить ворона».
12.45 «Частная жизнь», ток-шоу.
13.45 ВЕСТИ. Дежурная часть.
14.00 ВЕСТИ.

"ТЫВА"

14.10 Местное время. ВЕСТИ - СИБИРЬ.

РОССИЯ

14.30 Комедия «Слушатель».
16.25 ВЕСТИ. Дежурная часть.

"ТЫВА"

16.40 Местное время. ВЕСТИ - ТЫВА ЧЕРДЕ.

РОССИЯ

17.00 ВЕСТИ.
17.10 Смехопанорама.
17.45 «Обреченная стать звездой», т/с.
18.45 «Исцеление любовью», т/с.
19.45 ВЕСТИ подробности.
20.00 ВЕСТИ.

"ТЫВА"

20.30 Местное время. ВЕСТИ – ТЫВА.

РОССИЯ

20.50 Спокойной ночи, малыши!
21.00 Премьера. «Самая красивая», т/с.
21.55 «Оперативный псевдоним-2», т/с.

«ТЫВА»

23.00 ВЕСТИ+

РОССИЯ

23.20 Мой серебряный шар. Нина Сазонова.
00.15 ВЕСТИ. Дежурная часть.
00.30 Синемания.
01.00 - 01.13 Дорожный патруль.

НТВ

06.00 СЕГОДНЯ УТРОМ.
09.00 Совершенно секретно. Информация к размышлению.
10.00 СЕГОДНЯ.
10.20 Чистосердечное признание.
10.55 Кулинарный поединок.
11.55 Квартирный вопрос.
13.00 СЕГОДНЯ.
13.35 «Марш Турецкого», т/с.
15.35 Чрезвычайное происшествие.
16.00 СЕГОДНЯ.
16.20 "Возвращение Мухтара», т/с.
17.25 «Аэропорт. Фуршет», т/с.
18.30 Чрезвычайное происшествие.
19.00 СЕГОДНЯ.
19.40 «Улицы разбитых фонарей-6», т/с.
20.50 «Морские дьяволы. Опасное напряжение», т/с.
22.00 СЕГОДНЯ 22.00.
22.40 Боевик «Разборки в маленьком Токио».
00.00 СЕГОДНЯ.
00.15 «Школа злословия», ток-шоу.
01.10 Журнал Лиги чемпионов.
01.45 Эротический триллер «Демон-любовник».
04.05 «Клиент всегда мертв-III», т/с.
05.05 - 06.00 «Филадельфия», т/с.

ТВЦ-Сибирь

ПРОФИЛАКТИКА ДО 18.00

18.00 «Зодиак», т/с.
19.05 Репортер.
19.20 Европейские ворота в России.
19.25 Телемагазин.
19.50 «Версты». Путешествие в Россию.
20.45 СОБЫТИЯ. Время москов.
21.15 Пять минут деловой Москвы.
21.20 «Близнецы», т/с.
22.25 «Вторая Мировая. Русская версия».
23.30 Времечко.
00.05 СОБЫТИЯ. Время москов.
00.35-01.10 «Кафе «Шансон».

ТНТ

05.45 Москва: инструкция по применению.
06.10 Начало комедийного мини-сериала «Мой герой».
06.45 «Во всем виноваты предки», т/с.
07.10 Глобальные новости.
07.15 "Эй, Арнольд!», т/с.
07.40 "Как говорит Джинджер", м/с.
08.05 «Губка Боб Квадратные Штаны», м/с.
08.30 Предприниматель.
08.45 Наши песни.
09.00 «Хит-парад дикой природы», д/с.
10.00 Мюзикл «Багси Мэлоун».
12.15 «Дикая семейка Торнберри», м/с.
12.40 «Крутые бобры», м/с.
13.05 "Ох, уж эти детки", м/с.
13.30 Телемагазин.
14.00 Школа ремонта.
15.00 "Толстая девчонка", т/с.
16.00 Дом-2. Это любовь!
17.00 Голод.
18.00 «Необъяснимо, но факт». «Мертвые души».
19.00 «Рабыня Изаура», т/с.
19.30 Москва: инструкция по применению.
20.00 Голод.
21.00 Дом-2. Это любовь!
22.00 Комедия «Мальчики просто хотят повеселиться».
00.15 Дом-2. После заката.
00.50 Москва: инструкция по применению.
01.20 Ночной голод.
01.45 Наши песни.
01.50 - 04.10 Эротическая комедия «Как сделать из жены чудовище».

ВТОРНИК, СЕНТЯБРЬ 13

1 КАНАЛ

06.00 ДОБРОЕ УТРО.
09.00 НОВОСТИ.
09.05 «Две судьбы-2», т/с.
10.10 «Агент национальной безопасности», т/с.
11.20 Встань и иди.
12.00 НОВОСТИ.
12.05 «Новый русский романс», т/с.
13.20 Дисней-клуб. «Кряк-бряк».
13.50 Спецрасследование. «Отпуск. Вернуться живым».
15.00 НОВОСТИ.
15.10 «Лолита. Без комплексов».
16.00 «Хозяйка судьбы», т/с.
17.00 Федеральный судья.
18.00 Вечерние новости (с субтитрами).
18.10 Кривое зеркало.
18.40 «Убойная сила», т/с.
19.50 Пусть говорят.
21.00 ВРЕМЯ.
21.30 «Две судьбы-2», т/с.
22.30 Кремль-9. «Галина Брежнева». 1-я серия.
23.40 Ночные новости.
02.20 Приключенческий фильм «Путешествие во времени».
03.10 Комедия «Короли рока».
04.40-05.20 «Матрица: угроза», т/с.

РОССИЯ

05.00 Доброе утро, Россия!

"ТЫВА"

06.45 Местное время. ВЕСТИ-ТЫВА.
07.15 Местное время. ВЕСТИ-ТЫВА ЧЕРДЕ.

РОССИЯ

08.45 «Неотложка-1», т/с.
09.45 «Ленинградское дело. Убить секретаря».
10.45 ВЕСТИ. Дежурная часть.
11.00 ВЕСТИ.

"ТЫВА"

11.30 Местное время. ВЕСТИ - ТЫВА.

РОССИЯ

11.50 «Марш Турецкого», т/с. «Убить ворона».
12.45 «Частная жизнь», ток-шоу.
13.45 ВЕСТИ. Дежурная часть.
14.00 ВЕСТИ.
14.10 Местное время. ВЕСТИ - МОСКВА.
14.30 «Суд идет».
15.30 «Гражданин начальник», т/с.
16.30 ВЕСТИ. Дежурная часть.

"ТЫВА"

16.40 Местное время. ВЕСТИ - ТЫВА ЧЕРДЕ.

РОССИЯ

17.00 ВЕСТИ.
17.10 "Кулагин и партнеры", т/с.
17.45 "Обреченная стать звездой", т/с.
18.45 «Исцеление любовью», т/с.
19.45 ВЕСТИ. Подробности.
20.00 ВЕСТИ.

"ТЫВА"

20.30 Местное время. ВЕСТИ – ТЫВА.

РОССИЯ

20.50 Спокойной ночи, малыши!
21.00 «Самая красивая», т/с.
21.55 «Оперативный псевдоним-2», т/с.

«ТЫВА»

23.00 ВЕСТИ+

РОССИЯ

23.20 «Как создать хит? Композитор Андрей Петров».
00.15 ВЕСТИ. Дежурная часть.
00.30-02.59 Остросюжетный фильм «Побег».

НТВ

06.00 СЕГОДНЯ УТРОМ.
08.55 «Улицы разбитых фонарей-6», т/с.
10.00 СЕГОДНЯ.
10.20 «Женский взгляд» Оксаны Пушкиной.
10.50 «Принцип Домино», ток-шоу.
12.00 «Вопрос... еще вопрос». Программа Льва Новоженова.
13.00 СЕГОДНЯ.
13.30 «Для тебя».
14.30 «Морские дьяволы», т/с.
15.35 Чрезвычайное происшествие.
16.00 СЕГОДНЯ.
16.20 «Возвращение Мухтара», т/с.
17.25 «Аэропорт. Колье», т/с.
18.30 Чрезвычайное происшествие.
19.00 СЕГОДНЯ.
19.40 «Улицы разбитых фонарей-6. Его звали не Никита», т/с.
20.50 «Морские дьяволы. Камышовый киллер», т/с.
22.00 СЕГОДНЯ 22.00.
22.35, 00.20 Остросюжетный фильм «Дурное влияние».
00.00 СЕГОДНЯ.
00.40 «За гранью возможного-V», т/с.
01.35 «Клиент всегда мертв-III», т/с.
02.35 Футбол. Лига чемпионов. «Челси» (Англия) - «Андерлехт» (Бельгия). Прямая трансляция.
04.40 «Филадельфия», т/с.
05.40 - 06.00 Чрезвычайное происшествие.

ТВЦ-Сибирь

06.00 Настроение.
08.30 Газетный дождь.
08.40 «Близнецы», т/с.
09.45 «Строговы», т/с.
10.55 «Алло, ТВ!» Телевикторина.
11.25 Петровка, 38.
11.45 СОБЫТИЯ. Время москов.
12.00 Момент истины.
13.05 «Следствие ведет Зиска», т/с.
14.10 «Свой дом». Телегазета «Из рук в руки».
14.30 Супердиск.
14.45 СОБЫТИЯ. Время москов.
15.00 Регионы. Прямая речь.
15.25 АБВГДейка.
15.55 «Зодиак», т/с.
17.05 Деловая Москва.
17.45 СОБЫТИЯ. Время москов.
18.10 Марш-бросок.
18.40 Телемагазин.
19.00 «Инспектор Деррик», т/с.
19.50 Материк.
20.45 СОБЫТИЯ. Время москов.
21.15 Пять минут деловой Москвы.
21.20 «Близнецы», т/с.
22.30 Особая папка.
23.20 Времечко.
23.55 СОБЫТИЯ. Время москов.
00.20 «Только для мужчин», ток-шоу.
01.05 - 01.40 «Синий троллейбус». Телефон доверия для полуночников.

ТНТ

06.00 Москва: инструкция по применению.
06.20 "Мой герой", т/с.
06.45 «Во всем виноваты предки», т/с.
07.10 Глобальные новости.
07.15 "Эй, Арнольд!», т/с.
07.40 "Как говорит Джинджер", м/с.
08.05 «Губка Боб Квадратные Штаны», м/с.
08.30 Вперед, к новоселью!
08.45 Наши песни.
09.00 «Изгои: жизнь в лепрозории», д/ф.
10.00 «Мальчики просто хотят повеселиться», х/ф.
12.15 «Дикая семейка Торнберри», м/с.
12.40 «Крутые бобры», м/с.
13.05 "Ох, уж эти детки", м/с.
13.30 Телемагазин.
14.00 Школа ремонта.
15.00 "Толстая девчонка", т/с.
16.00 Дом-2. Это любовь!
17.00 Голод.
18.00 «Запретная зона», ток-шоу.
19.00 «Рабыня Изаура», т/с.
19.30 Москва: инструкция по применению.
20.00 Голод.
21.00 Дом-2. Это любовь!
22.00 Фантастическая комедия «Доктор Джекилл и мисс Хайд».
00.05 Дом-2. После заката.
00.35 Москва: инструкция по применению.
01.05 Ночной голод.
01.35 Наши песни.
01.40 - 03.55 Комедия «Гауди».

Чечен-мерген бодалдар

Кым кыптыгып чорбааныл, ол кадып каап болур. Ол — хоойлу-дур. Чуртталганың чалбыыжы делгерезин.

А.Н.Островский.

...Аас-кежик дээрге, сорулга ол-дур.

Аристотель.

Бурунгаар чүткүл — чуртталганың сорулгазы-дыр. Бүгү чуртталга чүткүл болзун.

М.Горький.

Мерген угаанныг болурунуң уран аргазы — чүү чүвеже кичээнгей салбазын билиринде.

Уильям Джемс.

Болуушкуннарны углап-башкарып шыдавайн барганымда, боттарын боттары углап-башкартынар арганы оларга бериптер мен.

Генри Форд.

Хүндүткел чок ынакшылдың доктаамал, мөңге болбазы дег, ынакшыл чок — хүндүткел соок болгаш үне чок.

Б.Джонсон.

ак-көк экран

Аап-саап чүүлдер

10-га чедир санаар

Бодун туттунуп билир чорук — берге минуталарда кижини камгалаар. Эң-не бедүүн сүме:

— дүвүрексеп турар болзуңарза, хандыр тынарын кызыдыңар, ол арга-биле дүвүренчиг бодалдардан адырлып алыр силер;

— каржы чорукка, сөске доп-дораан харыы бээринче далашпаңар, 10-га чедир санаптыңар, хынаттынган аргадыр.

Ырлажыңар

Үн дузазы-биле могап турупкан байдалдан үнүп ап болур. Багай медээ келгенде, кижилерниң алгыра кааптары, ынчангаш, таварылга эвес. Бүгү күштен бедидир, ыыткыр чоп алгырып болбас деп, бажында улузуңарже эвес аан, ээн черге, даашшимээнниг музыка-биле «ура-а-а» деп-даа кааптып болгай.

Оон ыңай ырлааарга, үн эки дыңналыр. Ынчангаш бажыңга аъш-чем кылып азы кандыг-бир ажыл кылып тура, ырлаңар. Оон дээштиин чоорту биле бээр силер.

Өршээп билир

Кижини өршээп билир шынар — кижиниң кадыкшыл байдалынга ажыктыг, дээштиг салдарлыг болурундан аңгыда, сагыш-сеткилдиң хөөнүнге база улуг салдарлыг болур. Хомудалга алзы бээр кижиниң сагыш-сеткил хөөнү кудулаар, оон түннелинде, хан базышкыны оранчок бедий бээр, чүрек согуушкуну дүргедээр, шугул апаар, ындыг байдал организмни кошкадып, өскедаа аарыгларны тывылдырар. Хомудаан чүүлдерин сагыштан үндүрбейн, ону «шыгжап алган» чоруур кижилер организмде өскерлиишкиннерни аар эртер. Эмчилерниң санап турары-биле алырга, хомудалды шыдажып эртип, өршээп билир, кижилерниң чүрек-дамыр болгаш рак аарыгларындан аарып болур айыылы 2 катап эвээш.

СРЕДА, СЕНТЯБРЬ 14

1 КАНАЛ

06.00 ДОБРОЕ УТРО.
09.00 НОВОСТИ.
09.05 «Две судьбы-2», т/с.
10.10 «Агент национальной безопасности», т/с.
11.20 «Встань и иди». «Девочка и дельфин».
12.00 НОВОСТИ.
12.05 «Новый русский романс», т/с.
13.20 Дисней-клуб. «Кряк-бряк».
13.50 Кремль-9. «Галина Брежнева». 1-я серия.
15.00 НОВОСТИ.
15.10 «Лолита. Без комплексов».
16.00 «Хозяйка судьбы», т/с.
17.00 Федеральный судья.
18.00 Вечерние новости (с субтитрами).
18.10 Кривое зеркало.
18.40 «Убойная сила», т/с.
19.50 Пусть говорят.
21.00 ВРЕМЯ.
21.30 «Две судьбы-2», т/с.
22.30 Кремль-9. «Галина Брежнева». 2-я серия.
23.40 Ночные новости.
02.20 Остросюжетный фильм «Забвение».
04.30 - 05.00 Триллер «Попрощайся с завтра».

РОССИЯ

05.00 Доброе утро, Россия!

"ТЫВА"

06.45 Местное время. ВЕСТИ-ТЫВА.
07.15 Местное время. ВЕСТИ-ТЫВА ЧЕРДЕ.

РОССИЯ

08.45 «Неотложка-1», т/с.
09.45 «И все-таки «Таганка!».
10.45 ВЕСТИ. Дежурная часть.
11.00 ВЕСТИ.

"ТЫВА"

11.30 Местное время. ВЕСТИ - ТЫВА.

РОССИЯ

11.50 «Марш Турецкого», т/с. «Опасно для жизни».
12.45 «Частная жизнь», ток-шоу.
13.45 ВЕСТИ. Дежурная часть.
14.00 ВЕСТИ.

«ТЫВА»

14.10 Местное время. ВЕСТИ - СИБИРЬ.

РОССИЯ

14.30 «Суд идет».
15.30 «Гражданин начальник», т/с.
16.30 ВЕСТИ. Дежурная часть.

"ТЫВА"

16.40 Местное время. ВЕСТИ - ТЫВА ЧЕРДЕ.

РОССИЯ

17.00 ВЕСТИ.
17.10 "Кулагин и партнеры", т/с.
17.45 «Обреченная стать звездой», т/с.
18.45 «Исцеление любовью», т/с.
19.45 ВЕСТИ. Подробности.
20.00 ВЕСТИ.

"ТЫВА"

20.30 Местное время. ВЕСТИ – ТЫВА.

РОССИЯ

20.50 Спокойной ночи, малыши!
21.00 «Самая красивая», т/с.
21.55 «Оперативный псевдоним-2», т/с.

«ТЫВА»

23.00 ВЕСТИ+

РОССИЯ

23.20 Премьера. «Яков Свердлов — злой демон революции».
00.15 ВЕСТИ. Дежурная часть.
00.30 - 02.42 «Мой ласковый и нежный зверь», х/ф.

НТВ

06.00 СЕГОДНЯ УТРОМ.
08.55 «Улицы разбитых фонарей-6», т/с.
10.00 СЕГОДНЯ.
10.20 Особо опасен!
10.50 «Принцип Домино», ток-шоу.
12.00 «Вопрос... еще вопрос». Программа Льва Новоженова.
13.00 СЕГОДНЯ.
13.30 «Для тебя».
14.30 «Морские дьяволы», т/с.
15.35 Чрезвычайное происшествие.
16.00 СЕГОДНЯ.
16.20 «Возвращение Мухтара», т/с.
17.25 «Аэропорт. Подкидыш», т/с.
18.30 Чрезвычайное происшествие.
19.00 СЕГОДНЯ.
19.40 «Улицы разбитых фонарей-6. Пограничное состояние», т/с.
20.50 «Морские дьяволы. Правила абордажа», т/с.
22.00 СЕГОДНЯ 22.00.
22.35 Боевик «Русский Рембо» («Дезертир»).
00.00 СЕГОДНЯ.
00.20 Драма «Доктор Живаго».
04.20 - 06.00 Футбольный клуб.

ТВЦ-Сибирь

06.00 Настроение.
08.30 Газетный дождь.
08.40 «Близенцы», т/с.
09.45 «Строговы», т/с.
10.55 «Алло, ТВ!». Телевикторина.
11.25 Петровка, 38.
11.45 СОБЫТИЯ. Время московское.
12.00 Право на надежду.
12.35 Доходное место.
12.45 «Русский итог». Спецрепортаж.
13.05 "Следствие ведет Зиска", т/с.
14.10 «Свой дом». Телегазета «Из рук в руки».
14.30 Супердиск.
14.45 СОБЫТИЯ. Время москов.
15.00 Регионы. Прямая речь.
15.25 Без репетиций.
15.55 «Зодиак», т/с.
17.05 Деловая Москва.
17.45 СОБЫТИЯ. Время москов.
18.15 «Крестьянская застава».
18.40 Телемагазин.
19.00 «Инспектор Деррик», т/с.
19.50 Наша версия. Под грифом «Секретно».
20.45 СОБЫТИЯ. Время москов.
21.15 Пять минут деловой Москвы.
21.20 «Близнецы», т/с.
22.25 Русский век.
23.10 «Жизнь в темноте». Спецрепортаж.

Куда платьези

Кудага кедер платьелер, фаталар, шляпалар бисте белен бар. Чагыгларны база хүлээп ап турар бис. Платьелерни түр када хөлезилелге бербейн турарывысты дыңнаттывыс.

Адрезивис: Полевая кудумчузу, 6 (ипподром району), автобустар 6 «А», 7 «А».

Телефон: 3-93-43.

23.25 Времечко.
00.00 СОБЫТИЯ. Время москов.
00.25 Очевидное-невероятное.
00.55-01.35 Синий троллейбус.

ТНТ

05.45 Москва: инструкция по применению.
06.10 "Мой герой", т/с.
06.45 «Во всем виноваты предки», т/с.
07.10 Глобальные новости.
07.15 "Эй! Арнольд!", м/с.
07.40 "Как говорит Джинджер", м/с.
08.05 "Губка Боб Квадратные Штаны", м/с.
08.30 Неофициально.
08.45 Наши песни.
09.00 «Великие египтяне: настоящая Клеопатра», д/ф.
10.00 «Доктор Джекилл и миссис Хайд», х/ф.
12.15 «Дикая семейка Торнберри», м/с.
12.40 "Крутые бобры", м/с.
13.05 «Ох, уж эти детки», м/с. Закл.серия.
13.30 Телемагазин.
14.00 Школа ремонта.
15.00 "Толстая девчонка", т/с.
16.00 Дом-2. Это любовь!
17.00 Голод.
18.00 «Запретная зона», ток-шоу.
19.00 «Рабыня Изаура», т/с.
19.30 Москва: инструкция по применению.
20.00 Голод.
21.00 Дом-2. Это любовь!
22.00 Комедия «Семейка Бреди».
00.05 Дом-2. После заката.
00.35 Москва: инструкция по применению.
01.05 Ночной голод.
01.35 Наши песни.
01.40 - 04.00 Драма «Создатели бюстов».

ЧЕТВЕРГ, СЕНТЯБРЬ 15

ак-көк экран

1 КАНАЛ

06.00 ДОБРОЕ УТРО.
09.00 НОВОСТИ.
09.05 «Две судьбы-2», т/с.
10.10 «Агент национальной безопасности», т/с.
11.20 «Встань и иди». «Рейс вне расписания».
12.00 НОВОСТИ.
12.05 «Новый русский романс», т/с.
13.20 «Дисней-клуб». "Кряк-бряк".
13.50 Кремль-9. «Галина Брежнева». 2-я серия.
15.00 НОВОСТИ.
15.10 «Лолита. Без комплексов».
16.00 «Хозяйка судьбы», т/с.
17.00 Федеральный судья.
18.00 Вечерние новости (с субтитрами).
18.10 Кривое зеркало.
18.40 «Убойная сила», т/с.
19.50 Человек и закон.
21.00 ВРЕМЯ.
21.30 «Две судьбы-2», т/с.
22.30 Рождение легенды. «Иван Васильевич меняет профессию».
23.40 Ночные новости.
02.20 Трагикомедия «Вечный парик».
04.10 «Матрица: угроза», т/с.
04.50-05.30 Теория невероятности.

РОССИЯ

05.00 Доброе утро, Россия!

"ТЫВА"

06.45 Местное время. ВЕСТИ-ТЫВА.
07.15 Местное время. ВЕСТИ-ТЫВА ЧЕРДЕ.

РОССИЯ

08.45 «Неотложка-1», т/с.
09.45 «Пропавший без вести Хрущев».
10.45 ВЕСТИ. Дежурная часть.
11.00 ВЕСТИ.

"ТЫВА"

11.30 Местное время. ВЕСТИ - ТЫВА.

РОССИЯ

11.50 «Марш Турецкого», т/с. «Опасно для жизни».
12.45 «Частная жизнь», ток-шоу.
13.45 ВЕСТИ. Дежурная часть.
14.00 ВЕСТИ.

"ТЫВА"

14.10 Местное время. ВЕСТИ - СИБИРЬ.

РОССИЯ

14.30 «Суд идет».
15.30 «Гражданин начальник», т/с.
16.30 ВЕСТИ. Дежурная часть.

"ТЫВА"

16.40 Местное время. ВЕСТИ - ТЫВА ЧЕРДЕ.

РОССИЯ

17.00 ВЕСТИ.
17.10 "Кулагин и партнеры", т/с.
17.45 «Обреченная стать звездой», т/с.
18.45 «Исцеление любовью», т/с.
19.45 ВЕСТИ. Дежурная часть.
20.00 ВЕСТИ.

"ТЫВА"

20.30 Местное время. ВЕСТИ – ТЫВА.

РОССИЯ

20.50 Спокойной ночи, малыши!
21.00 «Самая красивая», т/с.
21.55 «Оперативный псевдоним-2», т/с.

«ТЫВА»

23.00 ВЕСТИ+

РОССИЯ

23.20 Премьера. К юбилею артиста. К.Лавров.
00.15 ВЕСТИ. Дежурная часть.
00.30-02.54 «Чай с Муссолини», х/ф.

НТВ

06.00 СЕГОДНЯ УТРОМ.
08.55 «Улицы разбитых фонарей-6», т/с.
10.00 СЕГОДНЯ.
10.20 Растительная жизнь.
10.50 «Принцип Домино», ток-шоу.
12.00 «Вопрос... еще вопрос». Программа Льва Новоженова.
13.00 СЕГОДНЯ.
13.30 «Для тебя».
14.30 «Морские дьяволы», т/с.
15.35 Чрезвычайное происшествие.
16.00 СЕГОДНЯ.
16.20 «Возвращение Мухтара», т/с.
17.25 «Аэропорт. Полковник», т/с.
18.30 Чрезвычайное происшествие.
19.00 СЕГОДНЯ.
19.40 «Улицы разбитых фонарей-6. Падение рубля», т/с.
20.50 «Морские дьяволы. Кровавый след «Мариенгофа», т/с.
22.00 СЕГОДНЯ 22.00.
22.40 «К барьеру!», ток-шоу.
00.00 СЕГОДНЯ.
00.15 Триллер «Особь».
02.25 Бильярд.
03.10 «За гранью возможного-V», т/с.
04.05 «Клиент всегда мертв-III», т/с.
05.05 - 06.00 «Филадельфия», т/с.

ТВЦ-Сибирь

06.00 Настроение.
08.30 Газетный дождь.
08.40 «Близнецы», т/с.
09.45 «Строговы», т/с.
10.55 «Алло, ТВ!» Телевикторина.
11.25 Петровка, 38.
11.45 СОБЫТИЯ. Время московское.
12.00 Особая папка.
12.50 Точный расчет.
13.05 «Следствие ведет Зиска», т/с.
14.10 «Свой дом. Телегазета «Из рук в руки».
14.30 Супердиск.
14.45 СОБЫТИЯ. Время москов.
15.00 Регионы. Прямая речь.
15.25 Песенка года.
15.55 «Зодиак», т/с.
17.05 Деловая Москва.
17.45 СОБЫТИЯ. Время москов.
18.15 «Районный город русского значения». Спецрепортаж.
18.30 Телемагазин.
18.50 «Инспектор Деррик», т/с.
19.40 Лицом к городу.
20.45 СОБЫТИЯ. Время москов.
21.15 Пять минут деловой Москвы.
21.20 «Близнецы», т/с.
22.20 «Екатерина Третья» (Фурцева). Фильм 1-й.
23.25 Времечко.
00.00 СОБЫТИЯ. Время москов.
00.30 «Мода non-stop», ток-шоу.
01.10-01.45 «Синий троллейбус». Телефон доверия для полуночников.

ТНТ

05.45 Москва: инструкция по применению.
06.10 "Мой герой", т/с.
06.45 «Во всем виноваты предки», т/с.
07.10 Глобальные новости.
07.15 "Эй, Арнольд!», м/с.
07.40 "Как говорит Джинджер", м/с. Закл.серия.
08.05 «Губка Боб Квадратные штаны», м/с.
08.30 «Гараж. Из рук в руки».
08.45 Наши песни.
09.00 «Глубокое море, глубокие тайны», д/ф.
10.05 «Семейка Бреди», х/ф.
12.15 «Дикая семейка Торнберри", м/с.
12.40 «Крутые бобры», м/с.
13.05 "Котопес", м/с.
13.30 Телемагазин.
14.00 Школа ремонта.
15.00 "Толстая девчонка", т/с.
16.00 Дом-2. Это любовь!
17.00 Голод.
18.00 Необъяснимо, но факт.
19.00 «Рабыня Изаура», т/с.
19.30 Москва: инструкция по применению.
20.00 Голод.
21.00 Дом-2. Это любовь.
22.00 Криминально-пародийная комедия «Тривиальное чтиво».
00.00 Дом-2. После заката.
00.35 Москва: инструкция по применению.
01.05 Ночной «Голод».
01.30 Наши песни.
01.35 - 03.55 Драма «Баня».

"ЭХНАТОН"

бааза чалап тур

Дараазында бараннарны: дээди сорттуң далганын – 300 рубль, бирги сорттуу – 270 рубль, оодурба – 40 рубль, шоодай чигир – 980 рубль, кырлыг-кара – 15 рубль (кг), рис – 15 рубль (кг), чиг тараа – 8 рубль, манка – 11 рубль (кг), алтай макароннарын – 13 рубль (кг), үнүш үзүн – савада 29-тан 33 рубль өртектиг садып тур бис. Йодтуг болгаш чүве дузаарынга ажыглаар деңзилээр дус – 2,90 рубль (кг) база бар.

Бистиң адрезивис: Калинин кудумчузу, 25, склад 3, пер. Загородный 19а, «Эхнатон» баазазы, склад 3. **Телефон: 5-38-40.**

ПЯТНИЦА, СЕНТЯБРЬ 16

1 КАНАЛ

06.00 ДОБРОЕ УТРО.
09.00 НОВОСТИ.
09.05 «Две судьбы-2», т/с.
10.10 «Агент национальной безопасности», т/с.
11.20 «Встань и иди». «Без страховки».
12.00 НОВОСТИ.
12.05 «Новый русский романс», т/с.
13.20 «Дисней-клуб». "Ведьма".
13.50 Человек и закон.
15.00 НОВОСТИ.
15.10 «Лолита. Без комплексов».
16.00 «Хозяйка судьбы», т/с.
17.00 Федеральный судья.
18.00 Вечерние новости (с субтитрами).
18.10 Кривое зеркало.
18.40 «Убойная сила», т/с.
19.50 Поле Чудес.
21.00 ВРЕМЯ.
21.25 КВН-2005. Музыкальный фестиваль в Юрмале.
02.20 Фантастический боевик «Горец-2».
04.30 «Матрица: угроза», т/с.
05.10 - 05.50 Теория невероятности.

РОССИЯ

05.00 Доброе утро, Россия!

"ТЫВА"

06.45 Местное время. ВЕСТИ-ТЫВА.
07.15 Местное время. ВЕСТИ-ТЫВА ЧЕРДЕ.

РОССИЯ

08.45 «Неотложка-1», т/с.
09.45 «Мой серебряный шар». Александр Демьяненко.
10.45 ВЕСТИ. Дежурная часть.
11.00 ВЕСТИ.

"ТЫВА"

11.30 Местное время. ВЕСТИ - ТЫВА ЧЕРДЕ.

РОССИЯ

11.50 Мусульмане.
12.00 Вся Россия.
12.15 «Городок». Дайджест.
12.45 Комната смеха.
13.45 ВЕСТИ. Дежурная часть.
14.00 ВЕСТИ.

"ТЫВА"

14.10 Местное время. ВЕСТИ - СИБИРЬ.

РОССИЯ

14.30 «Суд идет».
15.30 «Фрунзик Мкртчян. История одиночества», т/с.
16.30 ВЕСТИ. Дежурная часть.

"ТЫВА"

16.40 Местное время. ВЕСТИ - ТЫВА ЧЕРДЕ.

РОССИЯ

17.00 ВЕСТИ.
17.10 "Кулагин и партнеры", т/с.
17.45 «Обреченная стать звездой», т/с.
18.45 «Исцеление любовью», т/с.
20.00 ВЕСТИ.

"ТЫВА"

20.30 Местное время. ВЕСТИ – ТЫВА.

РОССИЯ

20.50 Спокойной ночи, малыши!
21.00 Кривое зеркало.
23.00 «Дневник камикадзе», х/ф.
01.10 - 03.08 Боевик «Патруль времени».

НТВ

06.00 СЕГОДНЯ УТРОМ.
08.55 «Улицы разбитых фонарей-6», т/с.
10.00 СЕГОДНЯ.
10.20 «Один день. Новая версия». Программа Кирилла Набутова.
10.50 «Принцип Домино», ток-шоу.
12.00 «Вопрос... еще вопрос». Программа Льва Новоженова.
13.00 СЕГОДНЯ.
13.30 «Для тебя».
14.30 «Морские дьяволы», т/с.
15.35 Чрезвычайное происшествие.
16.00 СЕГОДНЯ.
16.20 «Возвращение Мухтара», т/с.
17.25 «Аэропорт. Фанаты», т/с.
18.30 Чрезвычайное происшествие.
19.00 СЕГОДНЯ.
19.40 Приключенческий фильм «Харлей Дэвидсон и ковбой Мальборо».
22.00 СЕГОДНЯ 22.00.
22.40 Совершенно секретно. Информация к размышлению. «Тайна убийства Александра Меня».
23.40 Мистическая комедия «Иствикские ведьмы».
02.05 Бильярд.
02.35 Кома: это правда.
03.10 «За гранью возможного-V», т/с.
04.00 «Клиент всегда мертв-III», т/с.
05.10 - 06.00 «Филадельфия», т/с.

ТВЦ-Сибирь

06.00 Настроение.
08.30 Газетный дождь.
08.40 «Близнецы», т/с.
09.45 «Строговы», т/с.
10.55 «Алло, ТВ!» Телевикторина.
11.25 Петровка, 38.
11.45 СОБЫТИЯ. Время московское.
12.00 «Наша версия. Под грифом «Секретно».
12.50 «Денежный вопрос».
13.05 "Следствие ведет Зиска", т/с.
14.10 Свой дом. Телегазета «Из рук в руки».
14.30 Супердиск.
14.45 СОБЫТИЯ. Время москов.
15.00 Регионы. Прямая речь.
15.25 Мультпарад.
15.55 «Зодиак», т/с.
17.05 Деловая Москва.
17.45 СОБЫТИЯ. Время москов.
18.15 Станислав Садальский в программе «Приглашает Борис Ноткин».
18.40 Телемагазин.
19.00 «Инспектор Деррик», т/с.
19.50 «Народ хочет знать», ток-шоу.
20.45 СОБЫТИЯ. Время москов.
21.20 Пять минут деловой Москвы.
21.25 Мелодрама «Женская собственность».
23.15 Деликатесы.
00.00 СОБЫТИЯ. Время москов.
00.25-02.50 Драма «Дом для богатых».

ТНТ

05.45 Москва: инструкция по применению.
06.10 "Мой герой", т/с.
06.45 «Во всем виноваты предки», т/с.
07.10 Глобальные новости.
07.15 "Эй, Арнольд!», м/с.
07.40 "Приключения Джимми Нейтрона, мальчика-гения", м/с.
08.05 «Губка Боб Квадратные штаны», м/с.
08.30 Русская усадьба.
09.00 «Последний проводник: все о крокодилах», д/ф.
10.05 «Тривиальное чтиво», х/ф.
12.15 «Дикая семейка Торнберри", м/с.
12.40 «Крутые бобры», м/с.
13.05 "Котопес", м/с.
13.30 Телемагазин.
14.00 Школа ремонта.
15.00 "Толстая девчонка", т/с.
16.00 Дом-2. Это любовь.
17.00 Голод.
18.00 Комеди Клаб.
19.00 «Рабыня Изаура», т/с.
19.30 Москва: инструкция по применению.
20.00 Голод.
21.00 Дом-2. Это любовь.
22.00 Комедия «Жирная пицца».
00.15 Дом-2. После заката.
00.45 Москва: инструкция по применению.
01.15 Ночной «Голод».
01.45 Наши песни.
01.50 Комедия «Напрокат».
04.10 - 05.10 «Диагноз: убийство» т/с.

СУББОТА, СЕНТЯБРЬ 17

ак-кок экран

1 КАНАЛ

06.00 НОВОСТИ.
06.10 Шутка за шуткой.
06.50 Детектив «За все надо платить».
08.10 Играй, гармонь любимая!
08.50 Слово пастыря.
09.10 Дисней-клуб. «Кряк-бригада», «С добрым утром, Микки!».
10.00 НОВОСТИ.
10.10 Три окна.
10.50 Премьера. «Джунгли». Фильм 1-й.

ОРНАП ТУР БИС

Кызыл хоорайда чаагайжыды туттунган бажында **бир өрээл квартираны бода малга орнап тур бис.**

Т.: **3-80-74.**

12.00 НОВОСТИ.
12.10 Здоровье.
13.00 Мелодрама «Свидание с молодостью».
14.40 «Кирилл Лавров. Герой нашего романа».
15.40 Трагикомедия «Не послать ли нам... гонца?».
17.40 Премьера мультфильма «Это зубастики».
18.00 Вечерние новости (с субтитрами).
18.10 Новые песни о главном.
19.30 Субботний «Ералаш».
20.00 Кто хочет стать миллионером?
21.00 ВРЕМЯ.
21.20 Фестиваль юмора «Умора-2005».
23.10 Золотой граммофон.
02.20 Премьера. Комедия «Марс».
04.20 Теория невероятности.
05.00-05.40 «Матрица: угроза», т/с.

РОССИЯ

06.00 Доброе утро, Россия!
07.40 Золотой ключ.
08.00 ВЕСТИ.
08.10 Местное время. ВЕСТИ - Москва.
08.20 Русское лото.
08.55 Военная программа.
09.20 Вокруг света.
09.50 Субботник.
10.30 Утренняя почта.
11.00 ВЕСТИ.
11.10 Местное время. ВЕСТИ - Москва.
11.20 Сто к одному.
12.15 В поисках приключений.
13.15 Премьера. «Футболист Валерий Воронин. Потерять лицо».
14.00 ВЕСТИ.
14.20 Детектив «Тайна записной книжки».

"ТЫВА"

16.00 Детская студия «Авырал» представляет: «Цыплята», мультфильм.
16.05 Хөгжүмнүг байыр.
16.15 «Ажыы-биле...». Открытый разговор. Прямой эфир. Тел. 5-22-72.
16.55 Навигатор.
17.05 «Трудовые будни» из цикла фильма «Точка зрения Жириновского» (на платной основа).
17.15 Коллаж.
17.20 Информационно-аналитическая программа «Итоги недели».

РОССИЯ

18.00 Премьера. «Аншлаг» и Компания».
18.55 «Секрет успеха».
19.50 В «Городке».
20.00 ВЕСТИ.
20.25 Зеркало.
20.40 «Честный детектив». Авторская программа Э.Петрова.
21.10 Субботний вечер.
23.00 Триллер «Внезапная смерть».
01.10-03.03 Боевик «Тайный план».

НТВ

06.00 Остросюжетный фильм «Харлей Дэвидсон и ковбой Мальборо».
07.35 Национальное Географическое Общество детям.
08.00 СЕГОДНЯ.
08.15 «Полицейский Кэттс и его собака», т/с.
08.45 «Без рецепта». Доктор Бранд.
09.25 Дикий мир.
10.00 СЕГОДНЯ.
10.15 «Главная дорога».
10.55 Кулинарный поединок.
11.55 Квартирный вопрос.
13.00 СЕГОДНЯ.
13.20 Особо опасен! Идеальное ограбление.
13.55 «Путешествие Христофора Колумба», х/ф.
16.00 СЕГОДНЯ.
16.15 «Женский взгляд» Оксаны Пушкиной. Светлана Сорина.
16.55 Своя игра.
17.50 «Марш Турецкого», т/с.
19.00 СЕГОДНЯ.
19.30 Профессия - репортер.
19.55 «Программа максимум». Скандалы. Интриги. Расследования.
20.50 Премьера. Начало криминально-комедийного сериала «Братва».
21.55 Криминальная комедия «Одиннадцать друзей Оушена».
00.20 Чемпионат России по футболу. «Москва» - «Терек».
02.25 Мировой бокс. Ночь нокаутов.
03.25 Боевик «Затерянные в космосе».
06.05-07.05 «Филадельфия», т/с.

ТВЦ-Сибирь

06.50 «Женская собственность», х/ф.
08.35 «Московские хроники». Валентин Гафт.
09.05 Прорыв.
09.35 Песенка года.
10.00 АБВГДейка.
10.30 Без репетиций.
10.55 Солнечный круг.
11.45 СОБЫТИЯ. Время москов.
12.00 Пятая передача.
12.20 Музыкальная сказка «Иван да Марья».
13.50 Большая музыка.
14.45 СОБЫТИЯ. Время москов.
15.00 «Следствие ведет Зиска», т/с.
15.50 Русский век.
16.25 Лирическая комедия «Верные друзья».
18.25 Парк юмора.
19.10 «Чисто английское убийство», т/с.
21.00 Постскриптум.
22.00 Премьера. Шпионский боевик «Пока не грянул гром».
00.20 СОБЫТИЯ. Время москов.
00.30 - 02.45 «Открытый проект». Молодежный канал.

ТНТ

07.00 «Жестокие войны», м/с.
07.20 «Ну, погоди!», м/ф.
08.10 «Мой герой», т/с.
08.40 Каламбур.
09.05 Маски-шоу.
09.35 Фигли-мигли.
10.00 Комедия «Жандарм из Сен-Тропе».
12.25 Мультфильмы.
12.50 Маски-шоу.
13.20 "Сейлормун", м/с.
14.00 Верю - не верю.
14.30 Каламбур.
15.00 Голод.
16.00 Дом-2. Любовь.
17.00 «Саша+Маша», т/с.
18.00 Кандидат.
19.00 Фигли-мигли.
19.30 Верю - не верю.
20.00 Голод.
21.00 Дом-2. Это любовь.
22.00 Комеди Клаб.
23.00 Секс с Анфисой Чеховой.
23.30 «Правила секса», т/с.
00.00 Дом-2. После заката.
00.30 Ночной голод.
00.55 Наши песни.
01.00 «Мой герой», т/с.
01.35 Мелодрама «Солнечная аллея».
03.40 - 04.40 «Диагноз: убийство», т/с.

ЧЕТПЕСТЕРНИ ЭДЕРИН ААЗААН

Хереглекчилерниң эргелерин камгалаар база кижиниң чаагай чоруунуң хайгааралын чорудар федералдыг албанның Тыва Республикада эргелелиниң тускай эртемниглери чоокта чаа хыналда чорударыбиле Каа-Хем кожууннуң Сарыг-Сепке чорааннар.

Аңаа баргаш, 11 объектини хынаан. Санитар-эпидемиологтуг чөпшээрел бижиктер чокка 4 садыг, хуу сайгарлыкчы В.З. Бирюкованың хлеб быжырар чери ажылдап турар болган. Олла садыг черлеринде ассортимент даңзызы-биле садып турары бар бараннар дүүшпес, бүдүрүлге хынаар программалар ажылдавайн турар.

Үүрмек бараннар садар садыгларда чурум хажыдыышкыннары хөй болган. Хынаан садыгларда хуусаазы эрте берген бараннарның 2-ден 7 чедир хевирлери илереттинген. Оон ыңай аъш-чем бараннары биле үлетпүр бараннарын чаңгыс оран-савада шыгжап турар болган. Үш садыгда маркировка, этикетка чок, бараанның бүдүрүкчүзүнүң, кажын үндүрүгенинің дугайында медээлер чок бараннар база бар. Чамдык садыгларда аъш-чем бараннары шала кырында. Бараан бедидир шыгжаар черлери кылдынмаан. Садыгжылар бөрт чок ажылдап турар. Хуу саарлыкчы О.К Потылицынның лицензиязы чок хирезинде, эзиртир суксуннар садып турганы илерээн. Автовокзал чанында хуу сайгарлыкчы Л.Л. Монгуш ассортимент езугаар садар ужурлуг бараннарындан аңгыда, бодунуң, бажыңынга кылганы квазын, чебуректерин, колбасалыг бутербродтарын садып турган.

Хыналданың түннелинде, 10 негелде, 9 торгаал онаан протоколдарны тургускан. Садыг ээлери четпестерни эдерин аазаан.

Анна КЕНИН-ЛОПСАН, хайгаарал-хыналда салбырының начальникининиң оралакчызы.

ВОСКРЕСЕНЬЕ, СЕНТЯБРЬ 11

1 КАНАЛ

06.00 НОВОСТИ.
06.10 Героико-приключенческий фильм «Как вас теперь называть?»
08.10 Служу Отчизне!
08.40 «Дисней-клуб». «Дональд Дак представляет».
09.10 В мире животных.
10.00 НОВОСТИ.
10.10 Непутевые заметки.
10.30 Пока все дома.
11.20 «Веселые картинки» с Юрием Гальцевым и Геннадием Ветровым.
12.00 НОВОСТИ.
12.10 Живой мир. «Путешествие жизни: захват суши».
13.10 Приключенческий фильм «Перехват».
14.50 Филипп Киркоров, Николай Басков, Дима Билан, «Чай вдвоем» в невероятном шоу Аниты.
16.10 Детектив «Трактир на Пятницкой».
17.50 Ефим Шифрин, Михаил Жванецкий, Верка Сердючка, Юрий Стоянов, Илья Олейников на международном фестивале юмора в Ялте.
19.20 «Остаться в живых», т/с.
21.00 Воскресное ВРЕМЯ.
21.45 Фантастическая комедия «Люди в черном».
02.20 Бокс. Бои сильнейших профессионалов мира. Вадим Токарев – Дарнел Уилсон.
03.10 Суперчеловек. «Вечная жизнь».
04.10 - 05.55 Фантастико-приключенческий фильм «Красный дракон».

РОССИЯ

06.00 Доброе утро, Россия!
07.20 Сельский час.
07.45 ТВ Бинго-шоу.
08.00 ВЕСТИ.
08.10 Местное время. ВЕСТИ - Москва.
08.20 Диалоги о животных.
08.55 Мультфильмы.
09.30 Семейная комедия «Единица» с обманом».
11.00 ВЕСТИ.
11.10 Местное время. ВЕСТИ - Москва.
11.20 «Городок». Дайджест.
11.55 Сам себе режиссер.
12.45 Смехопанорама.
13.15 Парламентский час.
14.00 ВЕСТИ.
14.20 Фитиль.
15.10 Мелодрама «Дважды два - пять».
17.00 ВЕСТИ.
17.10 Мелодрама «Дважды два - пять». (Продолжение).
18.10 Фестиваль юмора в Ялте-2005.
20.00 ВЕСТИ НЕДЕЛИ с Сергеем Брилевым.
21.00 Специальный корреспондент.
21.25 Премьера. Комедия «Дзисай».
23.15 «Американский пирог-2», х/ф.
01.20-03.30 Премьера. Остросюжетный фильм «Одержимость».

НТВ

07.05 «Дюймовочка», м/ф.
07.30 «Сказки Баженова».
08.00 СЕГОДНЯ.
08.15 «Полицейский Кэттс и его собака», т/с.
08.40 Их нравы.
09.20 Едим дома!
10.00 СЕГОДНЯ.
10.20 Чрезвычайное происшествие. Обзор на неделю.
10.40 «Top Gear». Программа про автомобили.
11.20 Растительная жизнь.
12.10 «Цена удачи».
13.00 СЕГОДНЯ.
13.20 Премьера. «Звездный бульвар». Программа Ксении Собчак.
13.55 Криминальная мелодрама «Заложники «дьявола».
16.00 СЕГОДНЯ.
16.15 «Один день. Новая версия». Программа Кирилла Набутова.
16.55 Своя игра.
17.50 «Марш Турецкого», т/с.
19.00 СЕГОДНЯ.
19.55 Чистосердечное признание.
20.30 Чрезвычайное происшествие. Обзор за неделю.
20.50 «Братва», т/с.
22.00 Воскресный вечер с Владимиром Соловьевым.
23.15 Премьера. Остросюжетный фильм «Давай сделаем это по-быстрому».
01.25 Криминальная драма «Жар тела».
04.05 - 06.00 Детектив «Январский человек».

ТВЦ-Сибирь

06.25 «Верные друзья», х/ф.
08.20 Православная энциклопедия.
08.45 Отчего и почему?
09.40 Марш-бросок.
10.10 Наш сад.
10.35 21 кабинет.
11.05 Крестьянская застава.
11.45 СОБЫТИЯ. Время москов.
12.00 «Генезис-2», т/с.
12.55 Чемпионат мира по шоссейно-кольцевым мотогонкам. Гран-при Японии.
15.45 Алена Яковлева в программе «Приглашает Борис Ноткин».
14.45 СОБЫТИЯ. Время москов.
14.55 К юбилею Кирилла Лаврова. Киноповесть «Верьте мне, люди».
17.05 Звуки времени.
18.15 «Комиссар Наварро», т/с.
20.00 Момент истины.
21.10 Комедия «Моя большая армянская свадьба».
23.30 «Завтра, послезавтра... и все дни недели».
00.05 «Окно в Европу». Кинофестиваль в Выборге.
00.55-02.30 «Кто на новенького?»

ТНТ

07.00 «Жестокие войны», м/с.
07.20 «Ну, погоди!», м/ф.
08.10 «Мой герой», т/с.
08.40 Каламбур.
09.05 Маски-шоу.
09.35 Фигли-мигли.
10.00 Комедия «Жандарм в Нью-Йорке».
12.20 Маски-шоу.
12.50 "Сейлормун", м/с.
13.30 Школа ремонта.
14.30 Каламбур.
15.00 Голод.
16.00 Дом-2. Это любовь.
17.00 «Саша+Маша», т/с.
18.00 Школа ремонта.
19.00 Фигли-мигли.
19.30 Москва. Инструкция по применению.
20.00 Голод.
21.00 Дом-2. Это любовь.
22.00 Кандидат.
23.00 «Агентство НЛС-2», т/с.
00.00 Секс с Анфисой Чеховой.
00.30 Дом-2. После заката.
01.00 Ночной голод.
01.25 Наши песни.
01.30 «Мой герой», т/с.
02.05 Комедия «Приключения шведа в Гаване».
04.30 - 05.30 «Диагноз: убийство», т/с.

АВТОСАЛОН
"ТЫВА - СИБТЕХНОСЕРВИС"
официальный представитель в Республике Тыва
НОВЫЕ АВТОМОБИЛИ!
ВАЗ ГАЗ УАЗ

- Прямые поставки с заводов всех моделей.
- Заводская гарантия.
- Доставка ж/д и спецавтотранспортом.
- В наличии всегда более 50 автомобилей.
- Квалифицированная помощь в выборе автомобиля.
- Предпродажная подготовка.
- Качественное техническое обслуживание.
- Диагностика инжекторных двигателей ВАЗ, ГАЗ, УАЗ.
- Автострахование.

ПРИДИ - ВЫБЕРИ И КУПИ!
О ЦЕНЕ ДОГОВОРИМСЯ!
г.Кызыл, ул.Интернациональная, 115, (СТО "Москвич") тел. (39422) 1-44-88

ТӨРҮТТҮНГЕН ХҮНҮҢЕР-БИЛЕ

Бистиң хүндүлүг, эргим, ынак ававыс, кырган-ававыс **Марка Кыргысовна ОЮН** сентябрь 10-да 75 харлап турар. Төрүттүнген хүнүнде эң-не чырык күзээшкиннер-биле дараазында одуругларны бараалгаттывыс:

Сагыш четпес ырак черден
Сактып чорааш, чедип кээрге,
Сүттүг шайың, суртаал-чагыың
Сорук киирер, ынак авай!
Ажыл-ишке чүткүлүң дээш,
Амыдырал-чурталгага ынааң дээштиң,
Кызымаккай, сеткилиң ак, буянныың дээш,
Кызың, оглуң — доозавыс хүндүлээр бис.
Өлчей-чолду биске шаңнаан ававыска
Өөрүшкүнү, кадыкшылды күзеп тур бис!
Черге чедир мөгейдивис, четтирдивис, ынак авай!
Черниң бүгү чечектерин сөңнеп тур бис!

Өөнүң ээзи Дүкүл-оол Биче-оолович, ажы-төлү, күдээлери, келиннери, уйнуктары.

Көдээниң хөөннери

Терлиг-Хаяда чедер-четпестер

Бистиң суурувус Терлиг-Хая ниити чуртталгадан чыдып кагбайн бурунгаарлап орар. Ында чурттап орар чон ажыл-ишке кызымак, кежээ, чуртунга ынак, ооң келир үези дээш сагыш салып турар.

Чон байыырга, чурт байыыр-ла болгай. Терлиг-Хаяга 2-3 чыл бурунгаар ийи садыг ажылдап турган болза, бо хүннерде 5 садыг бар. Аңаа немей ам бир садыг ажыттынар. Чонну аъш-чем-биле колдуунда хуу садыглар хандырып турар, ылаңгыя чер чедип шыдавас, улгады берген улуска, пенсионерлерге, олар улуг ажык-дузазын көргүзүп турарлар. Садыгжылар эвилең-ээлдек, чон-биле чугаалажып билир.

Чажырып канчаар, акша-көпеек чокта пенсия, пособие үнерге, эгидип бээр кылдыр садыглардан чегдинип алыр бис. Саарлыкчылар база эккеп алган бараннарын эптиг арга-биле үндүр садып алырын кызыдар болгай. Эң ылаңгыя Чойгаана Кууларның садыындан чон үзүлбес, бараннарны таарыштыр, чараштыр делгеп салган, оларның ассортиментизи хөй. Чойгааананың улус-биле ол-бо дижип, маргыжып турганын кижи черле дыңнавас деп, чон чугаалажыр. Ол садыгдан кижи бодунга херек бараанны чагыдып ап база болур. Эң эки болгаш эптиг үүве — кижиниң чээп алган бараннарын тускай кыдыраашка санай бижээш, өртээн, түңүн санааш, олла дораан адап бээр, ынчангаш садыгжы-биле карышкак маргылдаа черле турбас.

Чойгааананың авазы, хоочун садыгжы Зинаида Бавуевна уруунга дузалажып ажылдап турар. Ооң арга-дуржулгазы, үлүг-хуузу мында улуг.

Суурувусту культура-массалыг хемчеглер оюп эртпейн турар. "Спорт — наркоманияга, алкоголизмге болгаш кем-херек үүлгедир чорукка удур" деп акция болган. Аңаа "Авырга" спорт школазының директору В.Д.Серен-Хуурак школазының башкыларыбиле (Тыванын билдингир спортчулары) кончуг солун оюн-көргүзүглүг аалдап келгеш барган. Клубка аныяктар болгаш чон хөй болган. Сценага акцияның адын чараштыр бижээш, аскан. Ооң баарында оларның эки ажылының херечизи болур шаңналдарын, кубоктарын делгей салган. Ону өөреникчилер болгаш аныяктар кончуг сонуургап көрген.

Ол-ла школаның салбыры бистиң суурувуста ийи чыл бурунгаар ажыттынган. Школаның тренери Э.С. Чымба бодунуң билиин, арга-дуржулгазын өөреникчилерге дамчыдып берип өөредип турар. Элээди уруглар аразынга Тыванын ийи дугаар хостуг хүреш спартакиадазынга Эдуард Седип-ооловичиниң өөреникчилери эки түңнелдерни көргүскен. Ол ышкаш кожуун маргылдааларынга Терлиг-Хая школазының өөреникчилери элээн хөй шаңналдарны чаалап ап турар.

Ол ышкаш Европа чурттарынче боду ышкаш танцылаар эшөөрү-биле кады чоруур деп турган Милана Комбу-Сюрюнге дуза кылдыр эрткен марафонну чурттакчылар болгаш ооң чоок кижилери хире-шаа-биле деткээн.

Эрткен чылын Терлиг-Хаяга ийи аал ишти чурттаар бажыңга турган почта салбыры, телевидениениң ийи улуг антенназы, эмнелге пунктузу база чагырга чери электри чырыындан өрттенген үүве. Өрт болган соонда кожуундан даргалар келгеш, суур чурттакчыларының ниити хуралын эрттирген, чон-даа хөй болган. Аңаа харылзаа чериниң төлээзи сөс ап үүве чугаалааш, бир неделя болгаш почта салбыры ажылдай бээр, мында бир бажың садып алырыбиле чугаалажып алдывыс дээрге, залга олурган чон амырап, адыш часкап турдувус, оон бээр ам бир чыл ажа берген, салбыр ам-даа чок.

Суурнуң чурттакчылары уруглар пособиези, ажыл чок дээш акшазы база өске-даа херек-чоруун суур адааанда хуу бажыңга барып чогудуп ап турар. Изигде, соокта-даа бажың даштынга турар деп үүве дыка берге. Ында чурттап турар кижилерге база дыш чогу билдингир. Харылзаа эргелелиниң даргалары черле үүнү бодап тур ирги?

Бо үеде өг-бүле бүрүзү солун чагыдып ап шыдавас-тыр. Телевизор көөрге, улуг-бичии-даа кижилерге эки, уругларның чугаа-домаа-даа эдигер, ажыктыг үүлдерни өөренип алыр, чуртта болуп турар үүлдерни база билип олурар болур. Электри чырыы кыжын мүн-не үүгээр чырыыр, үүге дээрге, чер доң, чагылар ушпас турар. А апрель төнчүзүнден эгелеп херим иштинге паштанып, Баян-Кол хемден суглап эгелээр бис. Ынчан ылаңгыя бичии уруглар-лыг улус бергедежир. Электри чырыы дээш төлевирни үргүлчү төлеп турар-ла болгай бис. Төлевирни алыр кижи бар, а электри чырыының шугумун септээр кижи чок боор-дур. Сөөлгү катап бир ай ажыг чырык чок болду.

Хүндүлүг депутадывыс, Таисья Болустаевна Куулар, Терлиг-Хая суурнуң чурттакчылары бо айтырыглар талазы-биле дыка-ла хөй улуг-биче даргаларга чугаалап келдивис, бижип алгаш, чоруп-ла турар, түңнел чок болур-дур. Хөй чон ады тудуп бижип тургаш канчаар мен, олар бо айтырыглар талазы-биле мени деткиир. Бо айтырыгларны шиитпирлежиринге үлүүнер киирип, дузалажырыңарны дилеп ор мен.

Анна ОЙДУП-ООЛ, пенсионер.

КАДЫК БОЛУҢАР

Улусчу медицина аргаларын, эм оттарны ажыглаарда кижи бүрүзү бодунуң организминиң үүгле ботка хамааржыр онзагай талаларын билген, өөренип көрген турар ужурлуг. Ынчангаш эмнедип турарыңар, эмчи-биле чугаалажып, албан сүмележири чугула дээрзин утпаңар. Ону силерге сагындырып тура, эм оттардан эң-не ажыглаттынгыр бөдүүн дээн сүмелерни бөгүн парладывыс.

Алоэ, ары чигири...

Боостаа аарып, ангиналаан болза, алоэ, водка, ары чигирин (хемчээли деп) холаан холуксаа-биле боостааны дүне чиңнээрге, дегдириишкин чидип, эртенинде-ле чиик апаар дижир.

Кат чулуу

Фибромиомага улусчу медицина дараазында арганы сүмелеп турар: стакан ишти калина каттың чулуунга 3 улуг шопулак ишти ары чигирин чедиштир холуй былгаптар. Ол холуксааны 1/4 стаканны хүнде 2 катап 1-2 шактап чем соонда ижер.

Чылыг херек

Думчук суу кедереп, тынары бергедеп, арай халалыг апарза, думчукту «чылыдарын» сүмелеп турар. Канчаар?

Дагаа чуургазын кадыг кылдыр хайындыргаш, ак черин аңгылап алгаш, чылыг турда-ла, ону думчук кертиинге чиңней тудар. Оон аңгыда, хайындырып каан чуурганы пөске ораагаш, база ынчаар ажыглап болур.

* * *

Аллергия-ла чок болза, дараазында арга база дузалаар: ары чигири-биле бир сугну 1:1 деңнелдиг кылдыр холуй былгап алгаш, хүнде 2-3 удаа 1-2 дамдыны думчукче кудар.

Шагзырап турупканда

Хайнып турар сугга лимонну 1-2 минута тудуптар. Ооң соонда ол-ла бүдүн бодун тыртып ийикпе, азы дүрбүп алыр. 1 улуг шопулак ишти дус чок ак үстү, 1-2 улуг шопулак ары чигирин аңаа холуй былгааш, хүн дургузунда шай-биле кады ижер.

* * *

20-25 гр ары чигири, 1 лимон чулуу холаан стакан ишти чылыг суг турупкан кижини сергедип, күш киирер.

Ону база-ла шагзырап, турупкан улуска сүмелеп турар.

Ыт-кады, ары чигири...

Гинекология аарыгларынга дузалап болур оттар, эмнээшкинниң улусчу аргалары хөй. Ооң эң бөдүүн аргаларын силерге сүмелеп тур бис.

Алоэ бүрүзүнүң чулуу, ары чигири. Ону холааш, ортумак шопулак иштин хүнде 2-3 удаа ижер.

Ыт-кады, кара инек-караа. Деңкылдыр холааны 4 улуг шопулак ишти холуксааны 2 стакан сугга 20 минута тургузуптар. Хүнде 3-4 катап 1/2 стаканны ижер.

Чыжыргана чулуун чаа турда ижерин сүмелеп турар. «Е» деп витамин ында хөй, ынчангаш чыжыргана үзүн база сүмелеп турар.

Апельсин биле лимон. Кежи-биле дүрбүй туткаш, чигирге эки холуй былгап алыр. Бичии шопулак иштин хүнде 3 удаа ижер.

ХОМУСЧУЛАР ФЕСТИВАЛЫ

Сентябрьның 10-да Кызылга хомуска ойнаар хөгжүмчүлер аразынга бир дугаар делегей чергелиг фестиваль ажыттыннар.

С.Б. Пюрбю аттыг Улусчу чогаадылга төвү фестивальдың мурнунга дараазында сорулгаларны салган: чогаадыкчы харылзааларны тургузары, РФ-тиң регионнары болгаш даштыкы күрүнелер-биле харылзааларны быжыктырары, улустуң чаңчылдарын уламчылап, оларга камныг болурун амгы салгалга билиндирери.

Фестивальга Тыванын 16 кожууннарындан, Даг-Алтайдан, Башкортостандан, Великобритания, АКШ, Швейцариядан хомусчулар болгаш Якутиядан «Айархаан» бөлүү, «Саян дээрбээ-2005» фестивальдың Гран-при шаңналының эдилекчизи Хакасияның «Үлгер» бөлүү киржир күзелин илереткеннер.

Сентябрь 10-да эртенгиниң 9 шактан эгелеп национал хөгжүм-хөрекселдериниң садыг-делгелгези болур. Ол-ла хүн 10 шакта фестивальдың конкурстуг программазы эгелээр.

Бир дугаар фестивальдың акшаландырыышкынын федералдыг программадан хандырган. Киржикчилер орук чарыгдалдары болгаш чурттаарының чарыгдалдарын боттары харыылаар.

ДЕТКИКЧИЛЕР ХЕРЕК

2006 чылдың февраль 22-25 хүннеринде Саратов хоорайга болур Н.Н. Калинин аттыг улустуң хөгжүм-хөрекселдерлиг ансамбльдер, оркестрлериниң бүгү-российжи IV дугаар конкурузунга Тыванын национал оркестри киржир.

Аңаа Сибирь округтарының мурнундан киржир эргени Тыванын национал оркестри ийи чыл бурунгаар Красноярск хоорайга болган Бүгү-Сибирьниң Б.С. Феоктистов аттыг национал хөгжүм оркестрлериниң конкурузунга лауреат атты чаалап алган соонда, чедип алган. Оркестрниң репертуарында тыва классик-композиторлар Алексей Чыргал-оол, Ростислав Кенденбиль, Владимир Тока база аныяк авторлар Буян-Маадыр Тулуш, Чойгана Комбу-Самдан, Урана Хомушкунуң чогаалдары болгаш сыгыт-хөөмей холумактыг улустуң ырлары кирип турар.

2003 чылда Культура яамызының чанында тургустунган оркестрниң хөгжүмчүлери Кызылдың уран чүүл училищезиниң тыва национал хөгжүм салбырының доозукчулары болуп, 28 хөгжүмчүнүң ады-сураа республикада болгаш Тывадан дашкаар билдингир апарган. Ол дээрге Игорь, Айдысмаа Көшкендейлер, «Тыва кызы» бөлүү, «Алаш», «Салгал» сыгыт-хөөмей бөлүктери база «Ят-Ха» бөлүктүң хөгжүмчүзү турган Радик Тюлюш олар-дыр.

Бо чылын оркестр «Саян дээрбээ-2005» фестивальга киришкеш, III-кү чергениң лауреады атка төлептиг болган. Оркестрниң күүселдезинден янзы-бүрү үннерни, ооң-биле чергелештир аттың киштээнин, хаттың даажын, үгүнүң алгызын, бөрүнүң улаанын, чүс-чүс аттың дуюгларының даажын дыннап болур.

Тыванын артистери болгаш хөгжүмчүлери сентябрь 9-та ачыдуза концертин көргүзер. Оон кирген акшаны Саратов хоорайга болур фестивальга Сибирь регионунуң адын камгалап киржип чедеринге ажыглаар. А ынаар чедеринге 200 муң рубль хереглеттинип турар. Тыванын Культура яамызы чүгле 50 муң рубль-биле акшаландырар болган (сөс кырында). А арткан акшаны хөгжүмчүлер боттары тыптынар ужурга таваржып турар.

Күзелдиг сайгарлыкчылар болгаш хуу кижилер чарлаттынган концертке келгеш, тыва оркестрни деткиир болза, чурттувустуң, тыва чонувустуң ады чонга алдаржыыр дээрзи билдингир.

Бистиң корр.

ЕВРОПЕЙЖИ КӨРҮКЧҮГЕ

Сентябрь 2-де В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрынга кол режиссер Алексей Ооржактың тургусканы «Эгил, эжим, эгил» деп шиизи болган. Сценага үнүп келгеш, Алексей Кара-оолович көрүкчүлерге тайылбырлаан:

— Кежээкиниң мендизи-биле, эргим, хүндүлүг көрүкчүлеривис! Үрде көрүшпээн көрүкчүлеривис бөгүн мындыг хөйү-биле чыглып келгенинге өөрүп тур бис. Бөгүн театр ажыдыышкыны-даа эвес, силер билир силер, театр ажыдыышкыны он айның 11-де болур. Бо хүн силерни театрже чалаан ужурувус болза, «Эгил, эжим, эгил» деп шии-биле бистиң театр Белоруссияның Брест хоорайга болуп эртер «Белая вежа» деп делегей чергелиг театр көрүлдезинге барып киржир. Ынчангаш шиини ол көрүкчүге билдингир кылдырары-биле бичии өскерилгелерни кылдывыс. Европейжи көрүкчүге таарыштыр кылганывыс ол. Ону сонуургап көрүңер. А артистеривиске орук-суур менди-чаагай чедип, тиилелгелиг чанып келирин күзеп каалыңар.

«Эгил, эжим, эгил» деп шииде кол рольдарны Тыва Республиканың алдарлыг артистери Галина Мунзук (Сылдыс-Шокар), Станислав Ирил (Бала), Надежда Наксыл (Шилги-Бе) олар ойнап турар. Шии үезинде көрүкчүлерниң диңмиттиг адыш часкаашкыны удаа-дараа чаңгыланып турду. Буянныг болгаш шынчы чорук, эп-найырал, акы-дуңмалышкы болуру, кара сагыш болгаш саттыныкчы чорук дугайында бо шии кайы-даа нацияның кижилеринге дөмей-ле билдингир.

Шынап-ла, бистиң театрның артистери Брест хоорайдан база улуг шаңналдыг келир боор дээрзинге идегел улуг. Бо хүннерде олар белорус сценада ойнап турар. Оларның чорук-херээ чогунгур, ажыл-ижи бүдүнгүр-ле болзун ам!

Светлана ДАЧЫН-ХӨӨ.

Чуруктарда: шииден көргүзүглер. *Василий БАЛЧИЙ-ООЛ тырттырган.*

Киш дугайында тоолчургу чугаа

Джек ЛОНДОН

Шаг шаанда Соңгу Доштуг океанның кыдыынга Киш деп кижи чурттап чораан. Ол бодунуң төрел бөлүүнүң баштыңчызы болуп, хөй чылдарның дургузунда ачы-буянныг чурттап чорааш, өлүп калган. Чон ону кончуг хүндүлээр турган болгаш, ооң адын чылдар өттүр сактып артып калганнар. Ооң адын үгле кырганнар сактыр — ол хире хөй чылдар бурунгаар ол чурттап чораан чүве-дир. Ооң дугайында база кылып чораан чоруктарының дугайында тоолчургу чугааларны кырганнар боттарының кырган-ачаларындан дыннап алгаш, ам боттарының ажы-төлүнге чугаалап берип чоруурлары бо-дур. А ажы-төлү кырып калгаш, боттарының уруг-дарыынга, оларның үре-садызынга чугаалап бээр — ынчалдыр-ла салгал дамчып чоруй баар. Кажан кышкы узун кежээлер дүжүп, соңгу чүктүң дошкун хады дош оргулааштың кырынга коданмайыкты чашканнап, меннип турда, чаңгыс-даа амылыг амытан дашкаар үнериндан дидинмес өйде, улус Киштиң — эң-не ядыы иглуга чурттап чораан хирезинде, суурнуң хүндүлүг кижизи апарып, төрел бөлүүнүң баштыңчызы болу берген оолдуң дугайында чугааны дыннаар дээш чыглып кээр.

Киш кончуг шоваа — тоолчургу чугаада ынчаар тоожуп турар — кадык болгаш күштүг оол турган. Ол ам он үш хүннү көрген — соңгу чүкке үени ынчаар санаар турган. Чүге дээрге чылдың-на кыш дүжерге, хүн черге дүмбей караңгыны арттырып кааш, чоруй баар, а дараазында чылын кижилерге чылыгны хайырлап, оларга бот-боттарын көржүр арганы бээр дээш, чаа хүн катап төрүттүнер турган.

Киштиң ачазы эрес-дидим аңчы турган. Аш-чуттан төрел аймаан камгалаар дээш, аңнап чорааш, кончуг улуг ак адыг-биле сегиржип алыышкынга ол өлген. Коргунчуг аң ооң сөөк-даяан уу-чаза тудуп каан-даа болза, боду база өлүп калган. Өлген адыгның эзди кончуг хөй болган, ынчангаш суурнуң чурттакчыларын ол аштан камгалап каан. Киш эрес-дидим аңчының чаңгыс оглу турган болгаш, ачазы чок апарган соонда, авазы-биле иелээн артып калган. Чамдыкта улус чүнү-даа уттуптар болгулаар. Элээн үе эрткенде, олар Киштиң ачазының маадырлыг чоруунуң дугайында көңгүс уттупканнар. Киш ам-даа бичии турган, а авазы херээжен кижи чүнү шыдаар боор, удаваанда оларның иглузу суурда эң-не самдары болгаш ядыызы апарган.

Бир-ле катап кежээ баштыңчы Клош-Кванның улуг-делгем иглузунга чөвүлел хурал болуп турда, Киш бодунуң дамырларында кандыг хан агып чоруурун көргүзүпкен. Улуг эр кижи ышкаш, бодун төлептии-биле алдынып, туруп келгеш, ыыт-шимээн чидип, улустуң маргыжары соксап, ыржым дүжерин манап турган.

— Мен чүвениң шынын чугаалаайн. Авам биле мен бодувус үлүүвүс болур эзти ап турар бис. Ынчалза-даа биске үргүлчү эрги болгаш кадыг эзт таваржып турар. Оон ыңай улуг сөөктери база биске кээр-дир — дээн.

Улуг назылыг, ак баштыг-даа, аныяк болгаш изиг чаңныг-даа аңчылар шупту кайгап калганнар. Бо дээрге кажан-даа туруп көрбээн чүве-дир! Чаш кижи улуг улус дег ынчаар чугаалап диттиптер, оон эрткеш, оларның кызыл арнынга ындыг бардам сөстерни чугаалап турар!

Ынчалза-даа Киш шиитпирлиг болгаш оожум уламчылаан:

— Мээң ачам Бок улуг аңчы чораан деп билир болгаш ынчаар чугаалап тур мен. Аңнаашкын соонда, Бок эң-не эрестиг дээн ийи аңчының олчазындан безин ийи катап хөй эзтти эккеп турганын шуптуңар билир болгай силер. Бодунуң холдары-биле ол эзтти үлээш, эң-не кошкак база эң-не кырган улуска оларның үлүү чөптүү-биле чедерин хайгаараар турган кижи.

— Чүү болду бо! — деп, эрлер алгыржы берген. — Бо оолду үндүр ойладыптыңар! Бичии кижи барып удузун! Ак баштыг өгбелери-биле ынчаар чугаалажыр хире кылдыр ооң өзери ам-даа элек болгай аан!

Оол улуг улустуң шуугаазынының чавырлырын таваар манап алган.

— Сээң кадайың бар болгай, Уг-Глук, — деп, ол уламчылаан, — ону камгалап сен чугаалаар сен. Сээң база, Массук, оон ыңай сээң аваң база бар-дыр. Ол ийини камгалап сен чугаалаар сен. А мээң авамның менден өске камгалакчызы бар эвес. Мен ынчангаш чугаалап тур мен. Силерге мен база катап чугаалаайн: эмин эрттир чүткүлдүг чораан болгаш мээң ачам Бок амызындан чарылгандыр. Ынчангаш мен, ооң оглу база ооң кадайы чораан Айкига, мээң авам — бис ийи — кажан төрел бөлүкте эзт барда, четчир эзтти ап турар болзувусса, чөптүг болур ийик. Мен, Боктуң оглу Киш, чугаамны төндүрдүм.

Ооң чугаазынга таарзынмаан алгыларны кичээнгейлиг дыннавышаан, олуруп алган.

— Бичии кижи хирезинде, чөвүлел хуралга чүве чугаалап диттип алган! — деп, кырган Уг-Глук алгырган.

— Чүү болду бо, ам бисти аксында аазы кеппээн думаа-халаңнар сургап, өөредип эгелээн бе? — деп, Массук айтырган. — Мен, ашак кижи, эзт чиксээн ыт оглу думаа-халаңның бардам сөстерин шыдажып дыннаар ужурлуг мен бе?

Оларның килеңи улам-на күштелип, хөрлээлеп-ле орган. Олар Кишти барып удуурунче ойладып, шуут эзт бербези-биле кыжаныып, бардам чоруу дээш чаа шааптары-биле коргудуп шаг болганнар. Киштиң карактары чайынналып, ханы чаактарынга кээп, арны изиш дээн. Кыжаныышкыннар болгаш куду көрүүшкүннүг чугаалар дыннааш, ол олурган черинден тура халып келген.

— Улуг эр улус-тур силер, мени дыннаңар! — деп, ол алгырган. — Силерниң чөвүлел хуралыңарга моон соңгаар чаңгыс-даа чүве чугаалавас мен. Силер, эрлер, меңээ келгеш: "Сен бодуңнуң сүмеңни биске кадып, сөзүң чугаалаан болзуңза, эки-ле ийик, Киш! Шупту сенден дилеп тур бис, чүге дээрге сээң сүмеңни дыннаксап тур бис" деп дилевээн шаңарда, чүнү-даа чугаалавас мен. Ону шуптуңар сактып алыңар, мээң сөөлгү сөстерим бо-дур. Мээң ачам Бок улуг аңчы чораан. Мен, ооң оглу, база аңнап чоруптар мен, бодумну чемгерер эзтти бодум тып аар мен. Моон соңгаар кижи бүрүзү ону сактып алзын, аңнааш, мээң тыпкан олчамның үлелгези кеззеде чөптүг болур. Азырадыкчызы чок арткан дулгуяктар-даа, күш-шыдал чок бичии уруглар-даа, оларга эзт чедишпейн барганынга хомудааш, дүнелерде карааның чажын төкпес, а күш-шыдалдыг эрлер, эмин эрттир хөй эзт чип алганындан, дүне када удуп чадап, хөй дүш дүжеп, човуурта-вас. Өскелерни кызагдай-кызагдай, хөй эзт чиген улуска ыядынчыг болгаш чованчыг болур. Мен, Киш, чугаамны төндүргеним бо.

(Уланчызы 11-ги арында).

Николай КУУЛАР

Сыпта хевээр доңган көк-кат
сыгаттынмайн менче көрдү.
Баштайгы хар киш-кулааны
магадалдан хопталап тур.

Эзим черде дүлей ыржым
бодун боду дыңнап чадааш,
элдепсинип, чожуй бээрге,
бодалдарым төктү берди.

Частыышкын ам дизирээр дег,
чайын болбаан көвей халап
чаңгыс угда диргелир дег –
сагыжымның ожу багай.

Сөөлгү чылыг шонуп турда,
шөлээни чоп кончуг дээр сен:
кыштан чайже ам бо дораан
кылаштай бээр орук бар дег.

Кижи хөңнү

Кадыгбайлар ындындыва
ажа берген чылыг хүнну,
кады турган кежээвисти,
ажыттынган арындан дег,
ам бир тода сактып номчааш,
хаар дээрге, харааданчыын.

Амылыглар даңзызында
аттарывыс балалбаанда,
эрткен тудум эргим өйну
эгидиптер сеткил барда,
уяранчыг кижи хөңнүн
улуг дыка аартыктаваайн.

Кадыгбайлар ындындыва
ажыт кирген чырык хүн дег,
алдын амы-тыннарывыс
кажан-на-бир, соңнуг-мурнуг,
хөлүгүр дүн тамызынче
хөңнү-ле чок чуглуп кирер.

Силиг чараш назын чыды
сиңнип калган одуруглар
күштүг оккур чалгыы-биле
күжүр боттуң бужар-багын
арыглай чуп, аштаар магат,
адыр, мана, ам-даа номчу!

Кадыгбайлар бетинден хүн
катап база бедип кээрге,
болчаг шыгын бөгүн долган
бойдузувус хайыразы
ховар чараш өскен боорга,
хостуг тынып, өөрээй сен.

Бүтпээн күзел мөңгези дээш
бүдүү ыглап алгай-даа сен.
Шагдагы өй туманындан
сагыш үндүр чалгып келген,
ужуралда үне чогун
улуг тынып, бодаай-даа сен.

Кайгамчык өйну сактып ор мен

А.С. Пушкин

Будуктарга хоруп кыштаан бүрүлерни
бужурганган частың хады дүжүр шаап тур.
Эрте берген, чалыы шаамны хөөннеп, үдээн
эки чырык үелерим сагындырды.

Олар база доңат өйүн чурттап эрткеш,
оңуушкуннуң муңгаа чиген хепти кеткеш,
кадып калган күжүр ботта сылдырап чор.
Кайгамчык өй ынчаар төнер болган-дыр оң.

* * *

Аравыста ыракшылды
ак хар шыпкан, хөртүктеп каан.
Арттар, шөлдер, хооргал, кашпал...

Бодалымга чалап аарым
болчагны-даа үзер-дир сен.
Бо-ла бис бе? Чарылган бе?

Күскү сырын бак чаңнап,
күзелдерни доңурар дээш,
Хүртеңнеп тур, өжежип тур.

Оожум черге кыңгырт кынгаш,
олчаан барган кыйгы ышкаш,
Ол-ла бис бе? Соксап каан бе?

* * *

Чедип кээрин сөглетпээн бол,
сени үүге көрүкседим?
амгы бодуң, сеткилиң-даа,
аажы-чаңың, бүдүжүң-даа
сонуургааштың чоор деп мен –
чораан хевээр чораай-ла сен.

Талыгыр бо белдир черге
танышпас дег дужар боор бис.
дүрүм-ужур сагаан сөстен
улуг от-даа канчап өөскүүр,
ужурашкан херээ бар бе –
дүвүрээнней дүвүрээй аан.

Ынчаарга ам чүге мынчап,
ырбакчының ийи будун
хүлүвүткен чажыт күш дег,
хүннүң чыгыы амыратпас,
сеңээ безин хамаарышпас
сеткил чүвел, элдевин аа?!

Хенертен бир чырыш кынган
хензиг-даа бол онза өйну:
чымчак салгын, сесерликти,
сылдыс черже баткан дүнну —
элдеп ховар хуулгаазынны,
эргилбес бол, сактыксаан мен.

Хөрлээ

Чайгы изиг, кышкы соокта
шатка, белге, хову, дагга
чалыы кудум үнгүжеге,
чайлып-тениир четкижеге
шаап чораан дөспес үем
сагыжымга чаагай дүш-ле!

Халыын үем эрткен-даа бол,
хайнып-хөлзээн күзелдериң
ужудупкан тевии кончуг! –

экти бедик чурттанганың
эдеринчи кожу-даа дег,
улаштыр-ла чортуп ор мен.

Чүгле от-ла – ынчан чырып,
чүрээм соруун кывыскан от –
өжүксевейн өөскүвүшаан.
өзек болган күжүр бодум
көстен хүл бооп, калырымга,
хөрлээм харын ышталыр боор.

* * *

Эглип келбес ада-ием
ээн калган бажыңы бо.
«Ээлерим канчалды?» деп,
элеп-түрээн харанып тур.

Суур кыдыы хемчигешче
суглап чоруй барган авам
шулурашкан агым-биле
чугаалашкаш, саадаан дег.

Таалыңын арттынгаштың,
тайгазынче үнген ачам
шорааннарлыг кашпал-биле
сооттажыр дээш читкен-даа дег.

«Авай!» депкеш, дыңнаарымга,
саарыг чазык кыңгырай-дыр.
«Ачай!» депкеш, манаарымга,
талыгыр хат харыылай-дыр.

Өөрлеш шүлүктер

Өг-бүлем

Өскээр көрүп бодангаш-даа,
Өртемчейде сенден эргим,
Өртемчейде сенден чырык,
Өртемчейде сенден чылыг,
Өөрүшкү хүннүң чайнаан
Өске оран тыппас-тыр мен.

Өңнүктерим эжим-өөрүм,
«Өөвүске хонуп ал» деп,
Өргээзинче мени чалаар.

Өске черге уйгум келбес,
Өске черге дыжым ханмас,
Өөмдиве дезиптер мен.

Өөрүшкүмнүң үнер дөзү,
Өөм ээзи – чөленгиижим,
Өңгүр чечээм манап орда,
Өөрүмнүң аайы-биле
Өске черге хонуп, хүнзеп,
Өезткен дег чыткаш чоор мен.

Ажы-төлүм

Ажы-төлүм
Аалаан, чиилээн эмгежок бол,
Азыралы берге-даа бол,
Ачылыг бай чурттанган-дыр.
Аксым-кежии шак-ла ында,
Артып калыр үем,
Адым-сывым ында сиңген.

Ажы-төлүм
Айдың черге төлдү төрээш,
Азырап каар, өстүрүп каар,
Ажыл-ишке кежээ кылдыр

Ада-чуртка, арат чонга
Алызындан шынчы боорун
Ада-ие кижизидер.

Ажы-төлүм
Ада-ие чуртун ээлээн,
Ада-ие изин истээн,
Ажыл-ишке бердинипкен,
Аажы-чаңы оожум-топтуг
Ажы-төлүм эки чорза,
Айдың черге чалгынныг мен.

Ажыл-ижим

Ада-ием мени төрээш,
Ажыл-ишке ынак боорун,
Аңаа бүрүн бердинерин,
Аар-берге оруктарын
Ажып эртер аргаларын
Айтып берип, өөредип каан.

Акшый берген ирей бодум
Ажыл-иш чок чаңгыс-даа хүн
Анаа оруп шыдавас мен.
Алызындан сеткил-чүрээм

Аарып келир, саргып келир,
Ала-чайгаар шыжыгар мен.

Амыдырап эрткен оруум
Анаа-ла хей хилис барбаан.
Ажыл-ишчи чылдарымны
Арат чонга бараалгадып,
Ажык-дузам көргүскен мен,
Аксым-кежии чүгле ында.

Маадыр-оол ДАНЗЫН.

Кызыл.

Үйнуктарым

Салгын-хатка өпейлеткеш,
Саглаңнашкан чечектер дег,
Ургларым уруглары,
Үйнуктарым таан чараш.

Шала кежээ ажылымдан
Шагзыраксап чедип кээр мен.
Үйнуктарым мени уткуп,
Ужа-тура маңнажып кээр.

Эргеленип, шулуңдуржуп,
Эрес-шоваа чаңнай бээрлер.
Могаашкынным, шагзыралым
Боду чайгаар эстип чидер.

Ийи караам огу болуп,
Ишти-хөңнүм өөртүп чоруур
Азарганчыг үйнуктарым –
Аскым-кежии, өөрүшкүм.

Ээнзирээн чер

Өйлүг назын кудургайлап
келгижеге,
Өске черге амыдырап-чурттап
чорааш,
Өшкү, хойлар бажы дозуп маңнап
чораан
Өскен черим база катап эргип
келдим.

Ортаа-Халыын, Хову-Аксы бо-ла
мынчаар
Одар-белчиир солуп, көжүп
чурттап чораан
Малчын чоннуң салгалдары канчап
барган,
Байлак черим ээнзиргей
көстүр үүвел?

Санап четпес чапты берген
оттап чоруур
Сарлык, инек, чылгы, шээр мал
көзүлбезил?
Алдыы, Үстүү турлагларга
чаңгыланыр
Аян ыры, хөөмей, сыгыт
дыңналбазыл?

Чыраа аңдын, молдургазын
мунуп алгаш,
Чындыңнадыр челзип келир
кижи-даа чок.
Кара чаңгыс кожагарда хоютку-ла
Хараттынып, чалгаараан дег турар
үүвел?

Эрес-оол МОНГУШ.

Хандагайты.

Уран хемим

Чывар тынган тайгалардан
Сыстып үнгеш судакталган,
Тойлу шил дег, кылаң арыг
Дозуп ишкен Торгалыымны.
Аралчалаан
Аксым сал дээн,
Авыралдыг
Аржаан хемим.

Ак-чайт чечээ салбакталган,
Айдысталган чодураалыг.
Хектер үнү чайтыланган
Хенче чаштар чаржалашкан,
Челээш өңнүг
Чечек каастаан,
Сеткил чазаан
Сергек хемим.

Элбек байлаан, дузун хойлаан,
Эжен-түмен малы чиилээн.
Буурул Дус-Даг дузун үрүп,
Булут өттүр чоргаарланыр.
Эгээртинмес
Эртинелиг,
Эргеленген
Эргим хемим.

Оккур-күштүг агымы дег,
Оглу, кызы соруун салбас.
Чогаалчылар чурту дирткен,
Чоргаарланыр эне хемим.
Уран сөстүң
Ужуун шөйген,
Угулза дег,
Уран хемим.

Бюрбю СЕРЕН.

Кызыл.

Өөрүп чор мен

Хертек, Салчак колдай чурттаан
Хемчик бажы кожуунумнуң
Боду тускай парлалгалыг
Болганынга өөрүп тур мен.

Өөрүшкүмнү илередип,
Өрү-куду чалбаргылааш,
Чаа солун «Бай-Тайгага»
Чагыым чагып, йөрээл салыйн:

Үнген ояар тура дүшпейн,
Үзүктелбейн парлаттын-на.
Номчукчуга бараалгаткан
Номерлериң солун болзун!

Чагыкчылар хөй-ле болзун,
Чагаа-бижик барбаң долзун.
Чыглып келген медээлериң
Чырыттынып турар болзун.

Шүгүмчүлел оду-биле
Чүрээн эмнээр дижир болгай,
Чедер-четпес үүлдерни
Сегирип ап, сойгалап тур.

Хүргүл-оол КАҢ-ООЛ.

Тээли.

Кады чор даан, чалыы назын

Когурумнуг часкы хатта
Каңмыыл ышкаш чуглуп деспейн,
Чалыы назын, мени кагбайн,
Чарылбайн кожа чор даан.
Чалыы назын, чалыы назын,
Чарылбайн кожа чор даан.

Өрегелиг, өглүг-баштыг
Өөрүшкүлүг чурттанганга
Өөрлежип, мени деткип,
Өлчей сөңнеп кожа чор даан.
Чалыы назын, чалыы назын,
Өлчей сөңнеп кожа чор даан.

Суглуг караам шоозу кошкап,
Судал, согуу сулараза,
Үележип, мени кагбайн,
Үргүлчү-ле кожа чор даан.
Чалыы назын, чалыы назын,
Үргүлчү-ле кожа чор даан.

Ынакшылдың ыызы

Кеди чок, дуза чок
Ынакшылдың хоозун сөзүн
Кээргенчиг, хензиг чүрээм
Ыызын төп сөглей берди.

Чассыдып, хөгледип,
Часкарып-даа чадап кагдым.
Күзели чок сээң-биле
Күжүр бодум түрей бердим.

Хөлүгүр көрүжүң
Хөңнүм улам кударатты.
Чалынмас мен, чарлып алыыл.
Чалыы чүрээм хостуг чорзун.

Хөрээң көксенип,
Хөөкүй менче хорадава.
База катап душпас боор бис,
Байырлыг че, менди-чаагай.

Эргим-дир сен

«Тожу черге четпээн кижи
Тоолзуг Тываны көрбээни ол».
Хоор чонум мерген сөзү
Кончуг шын-дыр, баргаш, көрдүм.
Ынчалза-даа Шуй дег чараш,
Ындыг оран тыппас-тыр мен.

Кара ногаан калбак арга
«Каям, оглум, бээр кел» дигеш,
Бөле туткаш, эргеледип,
Бөөлдеп-ле турган ышкаш.
Ырда кирген Шуй дег чараш
Ындыг оран тыппас-тыр мен.

Өдүгенниң тайгазында
Өөр иви малдап чоруур
Аңчы, малчын кызы-биле
Аралажып, шайлааш келдим.
Ынчалза-даа Шуюм кызы
Ылап ишчи эргим-дир сен.

Экен-оол ЧАМЗЫ.

Ак-Довурак.

РЕДАКЦИЯДАН: Хүндүлүг чагыдыкчыларывыс, номчукчуларывыс болгаш бижикчилеривис. Эрткен субботада парлаттынган шүлүктер арнында чамдык авторларның аттары солчу бергени-биле оларга буруувус миннинмишаан, бо литературлуг арында оларны эде парладывыс.

Киш дугайында тоолчургу чугаа

(Уланчызы. Эгези 9-ку арында).

Кажан ол диштерин ызыртынып-каш, оң-даа, солагай-даа талазынче көрбейн, иглудан үнүп чоруптарга, көөр хөөн чок көрүштер, кыжырымак шоодуглар ону үдеп артып калган.

Даартазында ол чер биле дештүң кызыгаарлашканы эрик дургаар аңнап чорупкан. Ол бодунуң чазын болгаш ужун сөөктен кылган хөй согуннарын ап алган, а эктинде ачазының аңнаарда ап чорааны дыка улуг копьезун салып алгаш бар чытканын көрген улус чугаалап турган. Ооң дугайында кочу-шоот болгаш хоп чугаалар эвээш эвес болган. Шынап-ла, ол мооң мурнунда болуп көрбээн таварылга болган. Мооң мурнунда мындыг бичии думаа-халаңнар аңнап чорбаан, а мону көрүңерем, кара чаасканн чорупкан! Улус ооң соондан бажын чайып, "Бо бүгү эки чүве-биле төнмес" деп догааштырып турганнар. Херээженнер Айкигаже сагыш човап көрүп турган, а ооң арны шыңгыы болгаш муңгаргай болган.

— Ол удавас ээп кээр! — деп ону алаактырарын оралдажып турганнар.

— Шенеп көөр ыйнаан, бичии кезезин ол! — деп, аңчылар чугаалап турган. — Үр-даа аңнап шыдавас ол. А ооң соонда ол томаарап, уш-баш чок чүве чугаалаарын шеглеп аар оң.

Бир хүн эрткен, ийи хүн эрткен, үш дугаар хүнде кедергей коргунчуг дүвүлүг шуурган эгелээн, а Киш ам-даа келбээн. Айкига муңгарааш, бажын сирбектенип, улуг кажыыдалдың демдээ кылдыр арнын хөө-биле чаап алган.

Херээженнер эр улусту кончуп, оларның бичии оолду ынчаар аажылаанын — өлүмче албадапканын буруудадып турганнар. А эр улус оларны ыыт чок дыңнап, шуурган оожургай бээрге-ле, Киштиң мөчүзүн дилеп үнеринге белеткенип турганнар.

Ынчалза-даа даартазында хүн эртен эрте Киш суурже чанып келген. Чанып кээрде, ол чованчыг эвес кылдыр келген. Эгиннеринде эзт чүктеп алган болган. Киштиң чугаазы сургаан аянныг, сыңзыгзымаар болгаш чоргаар дыңналган.

— Ыттарыңарны шанактап алгаш, мээң изим-биле чоруп оруңар, эрлер — деп, ол чугаалаан. — Барык бүдүн хүн дургузунда чоруур апаар силер. Ында, дош кырында, силерни хөй эзт манап чыдар — кыс адыгның база ийи улуг адыг оолдарының.

Айкига өөрээнинден ыглаптар часкан, ынчалза-даа Киш авазының алгы-кышкылыг өөрүшкүзүн езулуг эр кижи дег хүлээп алган.

— Болзун че, Айкига авай, — деп оожум чугаалаан, — барып чемнениили. Ооң соонда мен удуп чыдыптайн, чүге дээрге туруптум.

Иглузунга келгеш, тоттур чемненип алганнар. Ооң соонда ол одунмайн, чээрби шак иштинде удуп келген.

Киштиң чугаалаан сөстерин улус баштай бүзүрексевейн хүлээп алган: ол чугаа эвээш эвес маргылдаалыг болгаш бүзүренчиг эвес бодалдарны оттурган. Ак адыгны аңнаары дээрге айыылдыг херек, а оолдуг адыгже семей берген аңчы бодун оон үш катап улуг айыылче чыгап турары ол болур. Киш деп бичии оол канчап ындыг кайгамчык херекти боду чаасканн кылыпканынга ашактар черле бүзүреп шыдаваннар. Ынчалза-даа Киш, шынап-ла, чаа өлүрген аң эздин эккелген дээрзин кадайлар шынзыдып турганнар! А ол дээрге хөй-ле чайгылчак бодалдарга удур эң көскү херечиле болгай. Адак сөөлүнде эр улус орукче ам-на үнүпкеннер. Олар аразында хыйланып, чугаалажып чорааннар: бир эвес бо оол, шынап-ла, адыгны өлүрүп-даа алган болза, ону союп, эздин аайлаары ооң бажынга безин кирбээн болгай аан. А Соңгу чүкке аңны өлүрген дораан кежин союп, эздин бузуп аайлаар ужурлуг. Бир эвес ынчанмас болза, эзт кандыг-даа чидиг бижек дыынмас кылдыр доңуп каар. Оон аңгыда, бүдүнге доңуп калган деңзизи үш чүс фунт хире аң эздин шанакка чүдүрүп алгаш, ол шанакты дески эвес дошка сөөртүрү — берге херек. Чедер черинге чедип келгеш, ашактар кайгап калганнар. Сөөлгү минуталарга чедир бүзүревейн чорааны хей болган. Киш аңнарны өлүргеш, сойгаш, езулуг аңчылар дег, мөчүлерин дөрт аңгы кезип, белеткеп каан болган.

Киштиң тывызыксыг чурттал-газы ынчаар эгелээн. Хүннер эрткен тудум, ону долгандыр чажыт чүүлдер көвүдеп-ле орган. Дараазында аңнаашкын үезинде Киш аныяк адыг ужуруп каан. А бир ай эрткенде, кончуг улуг эр, кыс ийи адыгны ужурган. Аңнап чоруткаш, ол үш-дөрт хонар, ховар таварылгаларда харлыг-доштуг черлерге бир неделя-даа болу бээр турган. Кым-бир кижи ону эдериксээргедаа, кымны-даа эдертпес, ынчангаш улус оозун дыка кайгаар турган. "Чаасканн канчап аңга күш чедип турар дээр силер? — деп, бот-боттарындан айтыржып шаг болганнар. — Аңнаарда ол ыт безин эдертпес-тир. А ыт дээрге аңчыга кончуг дузалакчы болгай".

— Сен чүге чүгле адыг аңнаар сен? — деп, бир катап оон Клош-Кван айтырып диттигипкен.

Ынчан Киш аңаа бодамчалыг харыылаан:

— Адыгның эзди хөй болур деп кижи бүрүзү билир болгай.

А суурда Кишти анаа эвес, караң көрнүр кижи деп чугаалажы бергеннер.

— Аңаа каржы сүнезиннер дузалажып турар, — деп, чамдык адааргак улус чугаалап турган, — ынчангаш ол чедимчелиг аңнап турар-дыр. Каржы сүнезиннер дузалашпайн турар болза, кайын шыдаар деп ол!

— Чок болза, олар каржы эвес, а эки сүнезиннер чадавас — деп, чамдыктары удурланырлар. — Ооң ачазы улуг аңчы кижи чорааның шупту билир болгай. Ачазының сүнезини ону үдеп чоруур болгаш, аңнаашкын үезинде ону шыдамык, аваангыр болурунга, аңнаарының уран аргаларынга чүге өөредип болбас деп?

Улус чүү деп-даа чугаалажып турган болза, Киш чедиишкинниг аңнаарын уламчылап турган. Аңнап шыдавас азы олча-омак чок аңчылар ооң тыпкан олчазын суурже чаңгыс эвес катап эккелишкен. Тыпкан олчаны Киш кезээде чөптүү-биле үлээр турган. Ачазы ышкаш, суурда эң-не кошкак база эң-не кырган улуска оларның үлүү чөптүү-биле чедерин хайгаарап турган. Бодунга база улуска үлээнинден эзтти артыкка черле албас турган. Улус шупту ону чүгле хүндүлээр эвес, а харын-даа олче арай сестип коргар сеткил-биле көөр апарган. Дыка хөй кижи ону Клош-Кванның соонда баштыңчы кылдыр соңгуп алган болза деп бодап турар апарган. Хөй маадырлыг чоруктарны кылганының соонда, кажан-на Киш чөвүлел хуралга көстүп кээр ирги деп улус четтикпейн манап турган. Ынчалза-даа ол ынаар барбаан, а ону кел дээринден олар ыядыр болгаш эпчоксунар турганнар.

— Мен чаа иглу тудуп алыксап тур мен, — деп, Киш бир катап Клош-Кванга база өске-даа аңчыларга чугаалаан. — Авам-биле кады чурттаарынга эптиг, улуг болгаш делгем иглулуг болуксап тур мен.

— Шын-дыр. Чүүлдүг бодалдыр, — деп, олар харыылааннар.

— Ынчалза-даа мээң бажың тудар үем чок-тур. Мээң херээм — аңнаары болгай. Бүгү үе-шагым чүгле олче үне бээр-дир. Мен бодаарымга, бистиң суурнуң эр-херээжен чурттакчылары меңээ иглуну тутчуп бээр болза, чөптүг болгу дег. Мээң аңнааш, эккеп турар эздимни олар чип, амыдырап турар болгай.

Суурнуң чону Кишке иглуну тудуп берген. Ол иглу Клош-Кванныыңдан безин улуг болгаш делгем болган. Киш авазы-биле ынаар көжүп алганнар. Боктуң өлгениниң соонда Айкига бир дугаар ындыг таарымчалыг байдалга чурттаар аргалыг болган. Чүгле ындыг улуг иглулуг болганы Айкиганың амыдыралын эки байдалга чедирип келген эвес, а ол эрес-дидим чоруктары-биле алдаржаан аңчының авазы болгаш, суурда эң-не хүндүткелдиг кижи апарган. Херээженнер оон сүме айтырып кээрлер, а боттары аразында маргыжып азы ашактары-биле сөс каржы берген болза, Айкиганың угаанныг сөстерин каталтаар турганнар.

Киштиң кайгамчыктыг аңнаашкынының чажыды улусту магададып, ооң дугайында чугаалажырын уламчылап турган. Бир катап Уг-Глук Киштиң арнынга-ла ону караң көрнүр сен деп буруудаткан:

— Сени каржы сүнезиннер-биле харылзажып турар, ынчангаш олар сеңээ аңнаарынга дузалажып турар дижип улус чугаалажып турар-дыр — деп, каржызы кончуг чугаалаан.

— А мен багай эзт эккеп турар кижи мен бе? — деп, Киш аңаа удурланган. — Ол эзтти чигеш, суурда аараан кижи бар бе ынчаш? Мени караң көрнүр деп кайыын билип кааптың? Азы ол сээң анаала даап бодаашкының, сени кара адааргал хемдип турар эвес бе?

Ынчан Уг-Глук ыядып калгаш чорупкан, а херээженнер ооң соондан шоодуп каттыржып турганнар. Ынчалза-даа бир кежээ чөвүлел хуралга дыка үр маргыжып келгениниң түңнелинде, Киштиң чедиишкинниг аңнап турарын хайгаараары-биле, кедеп көөр улусту ооң соондан чорударын шиитпирлээннер. Дараазында Киш аңнап чоруптарга, суурнуң ийи аныяк болгаш шыырак дээн аңчылары, Бим биле Боун, кончуг оваарымчалыг ооң соондан эскертпейн, үнүпкеннер. Беш хонганда олар ээп чанып келген. Оларның арын-шырайындан көргенбилгенин дүрген-не чугаалаксап турары илдең болган. Ол-ла дораан Клош-Кванның иглузунга чөвүлел хуралды чыылдырыптарга, Бим чугаалап эгелээн.

— Эш-өөр! — деп, ол эгелээн. Бис силерниң чагып кааныңар езугаар кылдывыс: Киштиң изибиле чорупкан бис. Ол эскербезин дээш, бис кончуг оваарымчалыг чордувус. Баштайгы хүннүң дүүш үезинде ол улуг адыгга таваржы берди. Дендии улуг эр адыг болду...

— Ындыг улуг адыгны көрүпдаа чорбаан бис, — деп, Боун эжин үзе кирип, чугааны уламчылаан. — Адыг кижи-биле сегиржип алырын шуут күзевээн. Ол хая көрүнгеш, дош кыры-биле оруун улап чорупкан. А бис эрик чоогунга хаялар дег доштар аразынга чаштып чыткан болгаш, шупту чүве кончуг тода көстүп турган. Чүге дээрге адыг дорт-ла бисче углай чоруп орган, а ооң соондан Киш кылаштап орган. Ол бичии-даа кортпас болду. Киш адыгны ыыткыр кончуп, холдарын олче карбаңнадып, алгырып чорду. Ынчан адыг хорадай бергеш, ийи буттарынга туруп келгеш, коргунчуг кылдыр алгыра берди. А Киш дорт олче кылаштап-ла орду.

— Ийе — деп, Бим үзе кирип, чугааны уламчылаан. — Киш дортла адыгже чоокшулап кел чытты. Кажан адыг олче шурай бээр орта, Киш дезип ыңай-ла болду. Халып бар чыда, ол дош кырынче бичии борбак шарик октапты. Адыг тура дүшкеш, шарикти чыттап көргеш, чипти. А Киш адыгдан дезип халып-ла, дош кырынче бичии борбак шариктерни октап-ла чорду. Адыг ооң соондан сүрүп, ол шариктерни сыырып-ла чорду.

Ынчан оон-моон бүзүревээнин илереткен үннер дыңналып эгелээн, а Уг-Глук ындыг басняларга канчап-даа бүзүревезин ажыыбиле илереткен.

— Бис ону караавыс-биле көрдүвүс ышкажыл, — деп, Бим чугаалаан.

— Ийе, бодувустуң каактарывыс-биле көрдүвүс. Шынап-ла, ындыг болган чүве. Хенертен адыг ийи будунга туруп келгеш, чаргырадыр алгырыпкаш, ийи холун чайып, холдары-биле иштин шашкылап туруп берди. А Киш дош кыры-биле оон дезип халывышаан. Ынчалза-даа ам адыг олче кандыг-даа кичээнгей салбастаан, ол ам чүгле бодунуң хилинчээнге туттурган, чүге дээрге сыырыпкан бичии борбак шариктери ооң ишти-хырнын үзе кезип турган дег бергедеди берген — деп, Боун уламчылаан.

— Ийе, олар ооң ишти-хырнын үзе кезип турганнар— деп, Бим улаштыр тайылбырлаан. — Адыг холдары-биле бодунуң дүгүн чулдунуп, дош кырынга чуглуп, ойнаан бичии адыг оглу ышкаш шурап турган. Чүгле ооң коргунчуг алгы-кышкызындан база човуурундан ол ойнап эвес, а дыка аарып турар-дыр деп чүвени билип ап болур чорду. Бо назынымда мен кажан-даа ындыг чүве көрүп чорбаан мен.

— Ийе, кажан-даа ындыг чүве көрүп чорбаан бис, — деп, Боун эжин деткээн. — А ол адыгның улуун канчаар силер!

— Ол дээрге анаа эвес, караң көрнүр чорук-тур! — деп, Уг-Глук чадаарда ыыттаан.

— Черле билбес мен — деп, Боун аңаа харыылаан. — Мен силерге чүгле караам-биле көргенимни чугаалап тур мен. А бичии болганда, адыгның хенертен шаа төнүп калган. Ол дыка улуг болгаш аар хирезинде, бар шаа-биле шурап турган болгай. Адыг бажын оожум бир-бир талазынче чайбышаан, эрикти дургаар элейтип чорупту. Чамдыкта ол бир черге олуруп алгаш, кээргенчии кончуг кылдыр човуртап, шагжок алгырып каап чорду. Киш ооң соондан чоруп орган. Бис — Киштиң соондан. Ынчалдыр бис ол хүнзедир, ооң соонда үш хүн иштинде чоруп келдивис. А адыг кошкапла, кошкап-ла кел чыткан, ынчалза-даа аарзынып човуртаарын ол соксатпайн чораан.

— Ол дээрге караң көрнүр кижиниң илби-шидизи-дир! — деп, Уг-Глук алгырган. — Билдингир чүве-дир, ол дээрге илби-шидидир.

— Кым билир ону...

Бим Боунну үзе кирипкеш, чугааны уламчылаан:

— Адыг кандыг-даа сорулга чокка бурунгаар, аткаар кылаштап, бодунуң изи-биле долганып чоруп-чоруп, адак соонда эң баштай Кишке таваржы бергени черниң чоогунга чедип келген. Ам ол чүгле ишти тынныг болгаш шимчээр безин харыы чок апарган болган. Ынчан Киш аңаа чоокшулап чедип келгеш, ону өлүрүп алды.

— Ооң соонда? — деп, Клош-Кван айтырган.

— Оон бис ону адыгны союпбузуп алзын дээш каапкаш, боттарывыс силерге Киштиң канчаар аңнап турарын чугаалап бериксээш, дүрген-не бээр маңнажыптывыс.

...Хүн ажып турда, херээженнер шанакка адыгның эздин сөөртүп эккелгеннер, а эр улус ам-даа чөвүлел хуралда олурбушаан болган.

Киш бодунуң иглузунче кирип кээри билек, ону чөвүлел хуралче киржип кээринче чалап чедип келгеннер. Ынчалза-даа ол аажок турупканын болгаш аштап турарын чугаалааш, ооң иглузу делгем болгаш эптиг, аңаа кижи бүрүзүнге олут тыпты бээр дээрзин келген улуска сагындырган.

Клош-Кван баштаан чөвүлел хуралдың киржикчилери чаңгыс кижи дег бир демниг тургаш, Киштиң иглузунче чорупканы оларның сонуургалының кайы-хире күштүүн херечилеп турган. Киш чемненип орган боду келген улусту хүндүлеп уткуп алгаш, хар-назынын барымдаалаар дүрүмнү сагып, олурткулап каан. Айкига оглунга чоргааралдан сеткил-сагыжы дойлуп, арай бижиргексеп турган. А Киш бо болуушкунну таваар, эр кижи дег, хүлээп алган.

Клош-Кван Бим биле Боуннуң көрген-билгенин шуптузун катаптап чугаалааш, төнчүзүнде Кишке шыңгыызы-биле албадай аарак:

— Адыгны канчаар аңнап турарыңны биске чугаалап бээриңни манап тур бис, Киш. Шынын чугаалап көрем, илби-шиди ажыглап турар сен бе? — деп чугаалаан.

Киш олче көргеш, чырыын чыртайтыр хүлүмзүрүп каан.

— О Клош-Кван! Мен ышкаш бичии оол илби-шиди дугайында чүнү билир чүвел аан! Мээң шыдапкы дег чүвем эвес-тир ол! Илби-шиди талазы-биле мен чүнүдаа билбес кижи-дир мен. Мен улуг бергедээшкин чокка ак адыгны өлүрүп аарының аргазын чогаадып алган кижи-дир мен ийин. Олла-дыр. Мен ону илби-шиди-биле эвес, а угаан-биле кылып турар кижи-дир мен.

— Ынчаарга, ону кижи бүрүзү кылып шыдаар бе?

— Ийе, шыдаар.

Ол чугааның соонда элээн үр үениң дургузунда шыпшың апарган. Эрлер аайын тыппайн, боттоттарынче кайгажып органнар. А Киш чүү-даа болбаан чүве дег, чемненирин уламчылап орган.

— А сен... сен... чажыдыңны биске ажыдып бээр сен бе? — деп, Клош-Кван келдирлей аарак арай деп -ле айтырган.

— Ындыг-дыр. Сеңээ мен ол чажытты ажыдып бээр мен.

Киш сөөктүң чилиин ушта сорупкаш, туруп келгеш, чугаалаан:

— Ол дээрге көңгүс бөдүүн арга-дыр ийин. Бээр көр!

Киттиң чиңге салын ап алгаш, Киш улуска көргүскен. Салдың уштарын, инелер ышкаш, сүвүртүп, чидидип каан болган. Киш салды оваарымчалыг алгаш, холунуң адыжынга сыңа бээр кылдыр дээрбектей дүрүп алган. Оон ол хенертен адыжын ажыдыптарга, сал ол дораан чазылгаш, дортталы берген. Киш хөй эвес кит үзүн ап алган.

— Бо-дур. Хөй эвес кит үзүн алгаш, чымчадыр нугупкаш, ортузун бичии оялчыктап аар сен. Ол оялчыкка уштарын сүвүртүп чидиткеш, дүрүп каан кит салын суккаш, кырындан кит үзү-биле катап дуглап каар сен. Оон ону соокче үндүрүп каарыңга, бичии дош шарик апаар. Адыг ол шарикти чиптерге, доң үс эсти бээрге, ооң хырнының иштинге киттиң салы частып, дортталы бээр. Ынчан адыгга кончуг берге апаар. А кажан адыг шуут баксырай бээрге, ону копье-биле шанчып өлүрүп аар сен. Ону кылыры шуут дыка бөдүүн чүве-дир.

— О-о!.. — деп, Уг-Глук чугаалаан.

— А-а!.. — деп, Клош-Кван ыыттаан. Шупту улус кайгап, магадаанын илередип турганнар. Олар бот-боттарын билчип алганнар.

Шаг шаанда Соңгу Доштуг океанның кыдыынга чурттап чораан Киш деп оолдуң дугайында тоолчургу чугаа бо-дур. Эң-не самдар болгаш ядыы иглудан оол илби-шиди-биле эвес, а угааныбиле бодун алдаржыткаш, төрел бөлүүнүң баштыңчызы апарган. Ооң чурттап чораан чылдарының дургузунда төрел бөлүү чогумчалыг чурттап келген. Азырадыкчызын чидирген дулгуяктардаа, күш-шыдал чок кырганнар база бичии уруглар оларга эзт бербээни дээш, дүнелерде черле ыглашпайн чораан чүве-дир.

Мария КҮЖҮГЕТ очулдурган.

Ак-Довурактан медээлер

БАШКЫЛАРНЫҢ ЧӨВҮЛЕЛ ХУРАЛЫ

Хурал август 25-те хоорай школаларының өөреникчилериниң кыска концерти-биле эгелээн. Ооң соонда аалчыларны – Тыва Республиканың Чазааның, ТР-ниң Өөредилге болгаш эртем яамызының, тус чер хуралының төлээлерин сценада хүндүлүг олутче чалаан.

Хурал башкарыкчызы, Ак-Довурак хоорай чагыргазының даргазы Владимир Монгуш өөредилге килдизиниң эргелекчизи В.С.Ондарга сөстү бээрге, 2004-2005 өөредилге чылының түннелдерин тодаргай чижектерни ажыглап, таблицаларга көргүзүп тургаш, утка-шынарлыг илеткелди ол кылган.

Хоорайда ниити билигниң 4 база 1 кежээки школалары ажылдап турар. Шупту 14 муниципалдыг өөредилге черлери күрүне бүрүткелиниң шынзылгаларын алгылаан. РФ-тиң болгаш ТР-ниң өөредилге дугайында хоойлуларынга таарыштыр уставтарны ажылдап кылган. Өскерилге, чаартылгаларны киирип, школалар удуртукчуларының харыысалгазын улгаттырган. Дээди болгаш бирги, ийиги категорияның башкылар саны көвүдээн болгаш өөреникчилерниң билииниң шынарының деннелин бедидер арга тургустунган.

Тускай методиктиг шенелделерни кичээлдеринге ажыглап турар башкылар көвүдээн. Өөреникчилерниң сонуургалдарының аайыбиле (профильдиг) өөредилгени калбартыр сорулганы салган. Ол талазыбиле Ак-Довурактың 4 дугаар школазы (директору З.С.Деспил-оол) чедиишкинниг ажылдап турар. Вальдорфтың педагогиказын өөредилге-кижизидилге ажылынга 3 дугаар школаның эге класс башкызы Н.К.Вдовина чедиишкинниг ажыглап турар. Олла школада 2000 чылдан эгелеп, Р.Б.Саая петерсоннуң программазын ажыглап, математиктиг угланыышкын-биле ажылдап турар. Бир дугаар школада дээди категорияның башкызы В.Д.Тарасова орус дылды ханыладыр өөредириниң шенелдезин чорудуп турар. Башкы Н.И.Гусева 7 класстан эгелеп химияны шенелде хевиринге өөредип турар. Ынчап кээрге, чаартылгалар эвээш эвес.

Чаңгыс аай күрүне экзаменнеринге 119 өөреникчи киришкен. Уруглар садтарының башкыларынга семинарларны эрттирип, чаартылгаларның оруун тып, методиктиг ажылдарны күштелдирер сорулга салдынган. Школадан дашкаар өөредилге черлеринден "Чодураа" өөредилге-бүдүрүлге төвүнүң ажылын онзалап демдеглээн.

Чедир кылдынмаан ажылдарны айтып, ажылынга хамаарылгазын эде көөр ужурлуг башкыларның аттарын безин хуралга адаан. Кижизидилгениң болгаш өөредилгениң шынарын бедидеринге хамаарыштыр ниити план тургустунган.

Хуралдың түннелинде, мурнакчы арга-дуржулгалыг, хөй-ниити ажылынга идепкейлиг башкыларны шаннап-мактаан.

ЧЫЛЫДЫЛГА ТӨВҮНДЕ

Хоорайның амыдыралы— ооң чылыдылга төвүнден дорту-биле хамааржыры чугаажок билдингир. Ынчалза-даа бо айтырыг Тыва Республиканың Чазааның-даа, тус чер чагыргазының-даа берге айтырыы бооп артпышаан.

2005 чылдың бюджеди озалдап хүлээп алдынган болгаш септелгени орайтап эгелезе-даа, ТР-ниң Чазааның март 5-те «Чылыг-одалга энергиязынга күрүне дузазын сайзырадырының дугайында" Тыва Республиканың программазын боттандырар дээш чылыг-энергия төвүнүң ажылчыннары кызымаккай ажылдап, үш котелдуң септелгезин долузу-биле доозар дээш хөй ажылды кылып күүсеткенин ооң директору Артур Эрес-оолович дыңнаткан. Чер иштинде чыдар ирик хоолайларны солуур дээш казып каапкан черлерни кылгаш, катап дуглаан.

Хоорай чурттакчыларының чылыг-энергия төвүнге өрези 8 миллион четкен, ону төледириниң бүгү хемчеглерин ап турар. Ам хөмүр сөөртүлгезиниң айтырыын шиитпирлепсе, кышка белеткел чүгээртеп келир. А ажылчыннарның шалың акшазы чогум үнүп турар.

ХООРАЙ АШТАЛГАЗЫ

Хоорайның кудумчуларын болгаш чайгы үеде чаъс-чайыктың ында-мында чире шаап, бокталдырып каан черлерин чуртталга-коммунал ажыл-агый чериниң ажылчыннары аштап каапкан. Ынчангаш хоорай шору арыг көстүр апарган.

Ынчалза-даа ындыг онза арыг-силигни доктаамал тургузар дизе, чурттакчы чоннуң дузазы херек дээрзин хоорай чагыргазының даргазы Владимир Монгуш ак-довуракчыларга сагындырган. Ынчангаш чайгы үеде чыглы берген бокту, дүшкен күскү бүрүлерни аштап-арыглаарыбиле чоннуң ниити үнүүшкүнүн организастаарын удуртукчуларга сүмелээн. Ынчанмас аргажок. Демнигде — күштүг дижир болгай. "Үргүлчү аштап-ширбип турар чер арыг болур эвес, а бокталдырбас черлер арыг болур" деп, орус чоннуң үлегер домааның утказын хандыр бодап көөрү чугула.

Коңзай-оол ХОВАЛЫГ.

ИХЯ-ның парлалга албанында

Дорт хүлээлгезинден аңгыда...

Сентябрь 7-де ИХЯ-ның парлалга албаны иштики камгалал килдизиниң ажылдакчыларының киржилгезиби-биле "Күрүнениң болгаш өнчү-хөреңгиниң камгалалы" деп темага брифингини эрттирген.

Журналистерниң айтырыгларынга ИХЯ-ның иштики камгалал килдизиниң даргазының хүлээлгезин күүседип турар милицияның капитаны Олег Житов база Кызыл хоорайның ИХЭ-ниң иштики камгалал килдизиниң даргазы, милицияның майору Сергей Карандюк допчузу-биле харыыны берген.

Илеткелде ИКК-ның 1952 чылдан бээр бөгүнге чедир техниктиг болгаш профессионал сайзыралындан эгелээш, ооң бо хүнде хуу чуртталга бажыңнарының, склад, албан черлериниң, садыг болгаш банкыларның айыыл чок чоруунуң камгалалын хандырып турарының дугайында чугаалап турар.

ИКК-ның ажылдакчылары күүседип турар хүлээлгезиниң аайы-биле бичии-даа кошкаш дээр эрге чок болур, чүге дээрге оларның үе-шаанда келбейн барганының түннелинде, камгалалда алдынган объектиге азы бажыңга оор херек болуп, аңаа буруузу бадыткаттынар болза, олар когарал акшазын долузу-биле төлээр ужурга таваржыр. Ынчангаш амгы үеде ИКК шыырак чепсегленген болгаш камгалал херекселдери-биле хандыртынган, тускай таңныыл маршруду-биле ажылдап турар. Тыва Республикада 800 ажыг аңгы-аңгы өнчүүн хевирлериниң объектилери база 850 ажыг чуртталга бажыңнары камгалаттынып турар. Ниитизи-биле республикада 6 килдис ажылдап турар.

Камгалал хүлээлгезинден аңгыда, ИКК-ның шагдаалары корум-чурум үрээшкиннерин болдурбас херекке база үлүг-хуузун киирип, хүн бүрү ажылдап турар. Чүгле 8 айның дургузунда олар 12,5 муң административтиг корум-чурум үрээшкинин соксадып, 150 ажыг кем-херек үүлгедиглеринге каразыттырганнарны тудуп, 120 ажыг кем-херектерни ажыткан.

Кадыннарга

Косметикага камналгалыг болур дизе...

- Косметикаңар болгаш духиңер силерге үр үеде бараан болурун күзезиңерзе, оларны караңгы болгаш сериин черге шыгжаңар.
- Чаа саткан дыргак будуур лактың шилиниң аскынга вазелин чаап алырга, ол төнгүжеге чедир эки ажыттынгыр болур.
- Карак болгаш эрин будуур карандашты сүвүртүрүүн мурнунда, оларны каш минута соодукчуга тургузуптарга, белен тоглаачал болбас.
- Кургаг теньни ажыглаар бетинде, карактың кырыкы кежинге өңгүр эвес пудра чаап алыр болза, пудра кештиң үзүн бодунче сиңирип алыр болгаш теньни өң киирер. А тень дески чагдынар болгаш үр ажыглаттынар болур.
- Анаа тушь карактың ресницаларын будуурундан аңгыда, узадырын күзезиңерзе, каракка хөй эвес пудра чагган соонда, тушьту чаап алыңар.
- Арай када берген тушьту чылыг сугга тургузуптуңар.

Чагаалар аразындан

Чиигелдеге хамаарыштыр бодалдар

Россия Федерациязының Президентизи В.Путиниң чурттуң эрге-чагырга органнарынга чаартылгалар чорударының талазыбиле эгелээшкининиң соонда, федералдыг төп биле субъектилериниң аразынга чамдык аңгылаашкыннар чоруттунган. Ооң түннелинде, мурнунда чылдарда федералдыг Чазак бодунга алган турганы бүрүн эргелериниң база хөй-хөй чиигелделериниң чартыын тус чер бюджеттери боттары төлээр кылдыр шилчиткен. Деткимче ап турган күш-ажылдың хоочуннарынга 2005 чылдың январь 1-ден эгелеп ай санында акша-биле 422 рубльди бээр кылдыр доктааткан.

Россияның улуг-биче хоорайларында чиигелделиг хоочуннар бо үнген №122 Федералдыг хоойлуга удурланып, янзы-бүрү митингилерни эрттирип турган болгай. Бистиң республикада бо хоойлуну үүлдүгзүнүп көрүп турар улус база бар, ол дээрге бистиң көдээ черлерде чурттап турар хоочуннарывыс-тыр, олар мурнунда кандыг-даа чиигелделерни ажыглавайн турганнар. Ам бо көрдүнген акша чиигелдезин ай санында ап турар апарганы, оларга эки болганы чугаажок.

А хоорайда чурттап турар хоочуннарга таарымча чок апарган. Чүге дээрге мооң мурнунда бүгү-ле коммунал ачы-дуза төлевирлерин 50 хууга чиигелделиг төлеп турган болза, ам бүрүнү-биле төлээр апарган. Хөмүр, чырык, эмтаң —бо бүгү чарыгдалдарга 422 рубль канчап-даа четпес. Ындында-ла берге байдалдыг чурттап орар пенсионерлериниң амыдыралынга хамаарышкан бо хоойлуну буу-хаа далашбиле үндүргенинге таарзынмайн турарын хоочуннар илередип турар. Күш-ажылдың хоочуну Б.М.Сат: "Кижи аныяк чорааш чонунуң, күрүнезиниң сайзыралы дээш бүгү күжүн харамнанмайн, амыр-дыш чок ажылдап чораан чүведир, ол карак кызыл күш-ажылывыстың үнези мындыг боорга, хомуданчыг-дыр" — деп, чугаалаар болду. Шынаппла, кижиниң бүгү назынында, пенсияже үнгүже, чону, күрүнези дээш ажылдап берген күжүн, ачы-буянының үнезин чижек-биле безин санаары берге-дир ийин.

Тывада күш-ажылдың хоочуннары 14428 кижи деп санаттынып турар. Оларга 72 миллион 968 муң рубль көрдүнген. Ооң иштинде федералдыг бюджеттен бергени 29 миллион 973 муң рубль. Оон артканы — 42 миллион 995 муң рубльди (азы 60 хуузу) бистиң республика бюджединден үндүрүп турар.

Чамдык регионнар боттарының бюджединче акша орулганы киирип турар хөй-хөй бүдүрүлгелерлиг болгаш хоочуннар, кырганнарынга деткимче кылдыр ай санында мунда өрү акша-төгерикти берип турар боор-дур. Бисте республика бюджединче орулга киирип турар бүдүрүлгелерни колдуунда чок деп болур. Оода-ла азырап алган малывыстың эздин, сүдүн, кежин, дүгүн безин саарып, сайгарып турар черивис чок боор-дур.

Тыванын бюджединиң кол орулгалыг кезээ федералдыг бюджеттен кээп турарын билир бис. Шаандан тура, улуг ССРЭ турда-ла, чурттуң экономиказының тургустунуп келген байдалы ындыг болгай. Чиигелде акша дугайында өкпелээндаа, шуугаан-даа ажыы чок боор, оон чүү-даа өскерилбес, чүгле күзеп каар чүве, хоочуннарывыстың бюджетте көрдүнген чиигелде акшазын ай санында, озал чокка берип турарын ону харыылап турар удуртукчу даргалардан дилеп каар-дыр мен.

Мечин ЧИҢТОЛ,
күш-ажылдың хоочуну.

«ШЫН» СОЛУННУ ДАМЧЫШТЫР

Бистиң улуг угбавыс **Лиза Чамзыевна САЛЧАКТЫ** сөөлгү орукче үдежип, материалдыг дузаны көргүскен «Мөген-Бүрен» КУБ совхозтуң директору Өшкү-Саар Аракчааевна Ооржакка, чоок төрелдеривиске, эш-өөрүвүске, Кызыл-Хая суурнуң чонунга четтиргенивисти сеткиливис ханызындан илередип тур бис.

Кады төрээннери, кеннээттери, күдээлериниңден.

Мөңгүн-Тайга кожуун чагыргазы Төлээлекчилериниң кожуун хуралы «Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы», партия болгаш советтер ажылының хоочуну, Мугур-Аксының № 1 ортумак школаның төөгү башкызы

Маспый-оол Чамыянович ОНДАРНЫҢ

үр эвес үеде аарааш мөчээни-биле ооң өг-бүлезинге, ажы-төлүнге, чоок төрелдеринге ханы кажыыдалды илергейлеп тур.

ШЫН
e-mail:shyn@tuva.ru Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа. Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнуң оралакчызы —1-19-87, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91.

КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис—1-18-10, культура, өөредилге —1-03-88, чагаа —1-03-87, көдээ ажыл-агый, үлетпүр килдистери—1-17-09.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.
Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 3 ама.
Тираж 7794. Чагыг 100.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаакы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солунну 2004 чылдың май 14-те эде бүрүткээн.

Херечилелдиң дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 10001, 10011. ТР-ниң Парлалга болгаш информация күркомитединиң типографиязынга парлаан (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш еске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.